

İSKİLİP TARİHÇESİ VE KAYA MEZARLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the History of Iskilip and the Rock Tombs

OKTAY GÜNDOĞDU

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Sanatları
Tarihi Anabilim Dalı

Asst. Prof., Hitit University, Faculty of Theology,
Department of Islamic History and Arts, History of
Turkish-Islamic Arts

oktaygundogdu@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0361-349X>

ESRA GÜNDOĞDU

Uzman Sanat Tarihçi ve Restoratör,
Expert of Art Historian and Restorer,
Çorum, Türkiye

esratrgundogdu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7038-962X>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi /Received: 16 Şubat 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 7 Mayıs 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/CITE AS:

Gündoğdu, Oktay – Gündoğdu Esra “ İskilip Tarihçesi ve Kaya Mezarları Üzerine Bir Değerlendirme.”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Haziran/June 2023) 22/1, 455-492. <https://doi.org/10.14395/hid.1252028>

Yazar Katkıları: %50 - %50

Değerlendirme: Bu makalenin ön inceleme iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contributions: %50 - %50

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

An Evaluation on the History of Iskilip and the Rock Tombs

Abstract

Although Iskilip, where different civilizations lived, has a historical background, information about the history of the city is insufficient. The fact that information about the ancient period and old names of Iskilip belongs to other cities causes confusion. This process has started to be accepted as the history of Iskilip by transferring from the sources over time. There are suggestions about the ancient names of the city. (Andrapa, Claudiopolis, Neokludiopolis, Tavium, Bloacium, Pejum, etc.) However, it has been determined by field studies that these are different cities. When the cities in the Paphlagonia region were examined on the maps, we came across six important cities. The borders of these cities are known approximately. However, the boundaries of the city, which is designated as "Dadybra", are not exactly known on the maps. Although the sources have stated that the city referred to as "Dadybra" may be Safranbolu, the data are quite limited. The lack of information about the city of Dadybra does not close the gap we encountered in the history of Iskilip. One of the most basic elements emphasized within the scope of this study is that Iskilip is one of the important cities of the Paphlagonia region. The most concrete sources of this thought are the rock tombs. Historical artifacts should be examined in order to eliminate the deficiency in the history of the city. In addition, we think that the first settlements were Iskilip Castle, Yivlik Hill and its surroundings. Therefore, Iskilip Castle and rock tombs constitute one of the first sources for this region. Iskilip Castle is approximately 100 m from the city level. It is located on the bedrock mass at an altitude. About 15 m. to the south of the castle. There are tombs that go up to the height. It was known that there were five of them in total, but as a result of the studies carried out by the Municipality of Iskilip in 1995, the D rock tomb was unearthed. This tomb, which has not been evaluated in any scientific study until today, has been examined in all its details. However, the measurements of the rock tombs, which we call A-B-C-E-F, were taken and their drawings were made. The Eros relief found on the pediment of the A rock tomb was unearthed for the first time in this study. One of the important data of this study is the records of travelers. It is also important to determine the damages on the rock tombs and to offer restoration proposals. It is especially important for breaking the columns in tombs B and C and determining how they were originally. The pediment of tomb E, which is a unique example, was compared with different rock tombs and its style was tried to be determined. As a result, the tombs are dated to the Late Hellenistic-Roman Period.

Keywords: Paphlagonia, Iskilip, Cult of the Dead, Rock Tombs, Symbolism

İskilip Tarihçesi ve Kaya Mezarları Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Çorum ili İskilip ilçesi köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen kent tarihçesiyle ilgili bilgilerin oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İskilip antik dönemi ve isimlerine ilişkin literatüre yansımış verilerin başka kentlere atfedilen isimler olması bir karmaşaya neden olmuştur. Bu süreç zamanla kaynaklardan aktarılarak farklı kentlerin tarihçeleri İskilip tarihçesi veya şehrin adı olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Kentin antik isimleri üzerine birçok önerinin sunulduğu (Andrapa, Klaudiopolis, Neoklaudiopolis, Tavium, Bloacium, Pejum gibi) ancak bunların hepsinin farklı kentler olduğu sahada yapılan multidisipliner çalışmalarla belirlenmiştir. Paphlagonia bölgesi içerisinde bulunan kentler haritalar üzerinden incelendiğinde altı önemli kent karşımıza çıkmıştır. Bu kentlerin büyük bir kısmının bugün hangi şehirlerin sınırlarında olduğu yaklaşık olarak belirlenmiştir. Fakat haritalarda "Dadybra" olarak belirtilen kentin sınırlarının nerelere kadar uzandığı veya tam olarak neresi olduğu net olarak bilinmemektedir. Her ne kadar kaynaklar "Dadybra" olarak zikredilen kentin Safranbolu olabileceğini belirtmiş olsalar da bu tezi destekleyen veriler oldukça sınırlıdır. Dadybra kenti ile ilgili bilgi eksikliği ve karmaşası İskilip tarihçesinde karşılaştığımız boşluğu doldurmamıza imkân tanımamıştır. Bu çalışma kapsamında vurgulanan en temel şeylerden birisi İskilip kentinin Paphlagonia bölgesi içerisinde değerlendirilmesi ve önemli kentlerinden birisi olmasıdır. İskilip tarihinin erken dönemlerine ilişkin bu tezimizin en somut kaynaklarını da kaya mezarları oluşturmaktadır. Şehrin tarihçesindeki eksikliğin giderilmesi, kentin tarihi kimliğinin ortaya çıkarılması ve farklı medeniyetlerin izlerini sürmek için günümüze ulaşan eserlerin incelenmesi gerekmektedir. Buna ilave olarak ilk yerleşimlerden başlayan yayılım halkasının İskilip Kalesi, Yivlik Tepesi ve çevresi olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla İskilip Kalesi'nin güney eteklerinde konumlandırılan kaya mezarları bu bölge için en erken kaynaklardan birisini oluşturmakta ve İskilip tarihine ışık tutmaktadır. İskilip Kalesi şehir kotundan yaklaşık olarak 100 m. yükseklikte bir anakaya kütesinin üzerine oturmaktadır. Kale yerleşiminin güney bölümüne doğru bakan cephesinde yaklaşık 15 m. yüksekliğe kadar çıkabilen anakayalara oyulmuş mezarlar bulunmaktadır. Bunların sayısının toplamda beş tane olduğu bilinmekteydi. Fakat 1995 yılı Ocak/Mayıs aylarında İskilip Belediyesi tarafından yapılan yol çalışmaları sonucunda D kaya mezarı olarak adlandırdığımız bir kaya mezarı daha ortaya çıkartılmıştır. 1995 yılına kadar haberdar olmadığımız ve bugüne kadar hiçbir bilimsel çalışmada değerlendirilmeyen bu mezar, çalışmamızda tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bununla birlikte bu mezarın batı ve doğusuna yerleştirilmiş A-B-C-E-F isimleriyle adlandırdığımız kaya mezarlarının rölevaleri alınarak fotoğrafları çekilmiş, autocad ortamında çizimleri yapılmıştır. A kaya mezarının üçgen alınışında var olduğunu düşündüğümüz bir Eros kabartması yine ilk defa bu çalışmada ortaya çıkarılmıştır. Kaya mezarının içerisinde ölünün yatırıldığı kline ve güneyinde bulunan portiko bölümleri tüm detaylarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın önemli verilerinden biri de

İskilip kaya mezarlarını fotoğraflayan gezginlerin 1885 yılına tarihlenen bir fotoğrafı üzerinden hareket ederek hasar kayıtlarını vermiş olmamızdır. Kaya mezarları üzerindeki hasarların tespit edilmesi onlara ilişkin restorasyon tekniklerinin sunulması açısından ayrıca önemli görülmektedir. Özellikle C mezarının sütunlarının yok olması, A mezarının bir zamanlar farklı işlevlerde kullanılmasının belgelenmesi, B mezarının portiko bölümünde bulunan sütunun bugün olmadığı tespit edilmesi, B mezarında bulunan kline bölümünün ilk hâllerinin nasıl olduğunun vurgulanması, E mezarındaki hayvan figürlü başlıkların neler olduğu ve ne ifade ettiği konuları bu çalışmada sunulmaya çalışılmıştır. Örneklerine rastlanmayacak zenginlikte veriler sunan E mezarının üçgen alınlığı farklı bölgelerdeki kaya mezarlarıyla karşılaştırılarak dönemi içerisindeki yeri ve üslubu belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan tüm çalışmalar sonucunda mezarların Geç Helenistik-Roma Dönemi içerisinde bir döneme ışık tuttıkları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Paphlagonia, İskilip, Ölü Kültü, Kaya Mezarları, Sembolizm

Giriş

"Dağların Yuttuğu Şehir"¹ olarak ifade edilen Çorum'un İskilip ilçesi, Anadolu coğrafyasındaki en eski yerleşimlerden birisi olmakla birlikte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Mevcut kalıntılar ve izler belirli uygarlıkları işaret ediyor olsa da tarihi kayıtlar, gezgin notları ve eski yol bilgileri bölgenin önemine dair veriler sunmaktadır. Kentin adı ve konumu kuruluşundan itibaren yerli ve yabancı araştırmacılar için bir tartışma konusu olmuştur.

Tarihsel gelişim sürecine bakıldığında İskilip; Hitit, Frig, Med, Pers, Galat, Roma ve Bizans gibi uygarlıkların uğrak noktası ve yol güzergâhı durumundaydı.² Bölgeyle ilgili yapılan araştırmalarda kentin farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. İskilip'in tarihçesinde karşılaştığımız bu karmaşa bilimsel araştırmalarda büyük yanlışlara ve yorumlara sebebiyet vermektedir. Bu sebeple doğru bilinen yanlışların irdelenmesi ilçe tarihçesinin doğru verilebilmesi açısından gereklidir. Öncelikle kentin Paphlagonia sınırları içerisinde yer aldığı haritalar ve bölgeyle ilgili yapılan araştırmalardan öğrenilmektedir. Kimler tarafından kurulduğu kesin olarak belirlenemeyen Paphlagonlar, M.Ö. 1200'lerde Kavimler Göçü zamanında Anadolu'ya gelerek yerleşmişlerdir.³ Paphlagonia çevresinde; Kuzeyde Pontus Euxinus, güneyde Galatia, doğuda Pontus, batıda ise Bithynia Bölgeleri yer almaktadır.⁴ Günümüzde Paphlagonia sınırları içerisinde Bartın, Karabük, Kastamonu ve Sinop'un tamamı, Çankırı'nın kuzeyi, Çorum'un kuzey-kuzeybatısı ve Bafra şehirleri bulunmaktadır. Doğudaki sınır Kızılırmak olarak belirtilmektedir.⁵ Bu bilgidен yola çıkılarak Galatia sınırları incelenmiş ve günümüzde Paphlagonia sınırları içerisinde yer alan ilçeler netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bilginin gerekliliği kaynaklardaki yanlışların önüne geçmek için temel adımı oluşturmaktadır. Çünkü konu kapsamında araştırdığımız İskilip ilçesinin bu yanlışlara maruz kaldığı ve bunun neticesinde kentin tarihçesinde belirsizliklere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yanlış isimlendirmeler, araştırmacıların İskilip tarihçesini anlatırken yanlış bilgiler aktarmasına sebep olurken aynı zamanda kent tarihinin çözümlenmesine de engel olmuştur. Örneğin; İskilip'le ilgili kapsamlı ilk yayın olan ve Fügen İlter tarafından 1992 yılında yapılan Bir Anadolu Kenti İskilip adlı çalışmanın kent

¹ Bedri Rahmi Eyüpoğlu'nun ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mustafa Bakan, Özlem Sir Gavaz, "İlkçağdan Cumhuriyete Bir Cazibe Merkezi: İskilip" (*Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2014)*, Çorum, 2016), 426.

² Bakan, Sir Gavaz, "İlkçağdan Cumhuriyete Bir Cazibe Merkezi: İskilip" 421,422.

³ William Ruge, Kurt Bittel, "Paphlagonie" (Stuttgart: R.E, Band XVIII, 1949), 2517-2518; A. Kadir Baran, "Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti" *Belleten* 66, (2002), 819.

⁴ Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Çiğdem Menzilioğlu) (İstanbul: Kabalca Yayınevi, 2007), 295.

⁵ Georges Perrot, Charles Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia* (London: Chapman and Hall Limited, 1892), 193.

tarihçesiyle ilgili verdiği bilgiler, bölgesel araştırmalar için bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak bazı bilgilerin yanlış aktarılması sonraki yayınlarda da bu yanlışın devam ettirilmesine sebep olmuştur. Yayında İskilip için belirtilen eski adlar; Andrapa, Blocium ve Klaudiopolis araştırıldığında sadece Andrapa'nın İskilip ile ilişkili olduğu, diğer iki ismin farklı kentler için kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır.

Paphlagonia sınırları içerisinde yer alan İskilip kentinin, Galat sınırlarında yer alan Blocium ile karıştırıldığı ve bu kentin kaynaklarda anlatılan özelliklerinin İskilip'le ilişkilendirildiği görülmektedir.⁶ Klaudiopolis ise Paphlagonia ve Bithynia arasında kalan, Anadolu'nun kuzeybatısında bulunan Honorias eyaletinin başkenti olarak karşımıza çıkar ve günümüzde bu kent Bolu'dur.⁷ Aslında daha eski kaynaklara bakıldığında bu bilgiyi öne süren yazarın yanlışlığına düşme sebebi anlaşılmaktadır. Örneğin; bölgeyle ilgili yayımlanan yabancı kaynaklarda:⁸ Blocium/Blucium kentinin emin olmamakla beraber günümüz İskilip olarak belirtilmesi ve Blocium için anlatılan kent özelliklerinin İskilip ile benzerlik göstermesi akıllara bu bilginin doğruluğunu getirmektedir. Ancak kentle ilgili yapılan bir araştırmada Blocium'un Galat prenslerine ait bir kraliyet ikametgâhı olduğu,⁹ Kral Dejotarus'un burada iyi donanımlı bir kalede hazinelerini gizlediği ve savaş döneminde kendisinin de bir süre burada saklandığı belirtilmiştir. Blocium'dan Kalecik olarak bahsedilirken İskilip'in de Peium/Pejum kenti olduğu öne sürülmüştür.¹⁰ Bahsi geçen Blocium Kalesi'nin ise Bithynia sınırında yer aldığı yazılıdır.¹¹ Bu bilgidен hareketle; Ankara ile ilgili yapılan araştırmalarda Haluk Sargın, Blocium Kalesi'nin Kazan ilçesi Karalar köyünde yer alan Asarkaya Kalesi; Peium Kalesi'nin ise Beypazarı ilçesi

⁶ Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique Des Provinces Et Des Villes De La Chersonnèse d'Asie*, (Paris, Firmin Didot Frères, 1862), 617.

⁷ Gülseren Kan Şahin, "Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 27, (2019), 11.

⁸ Örneğin; Vital Cuinet'in *La Turquie d'Asie*, adlı eserinde yazar İskilip hakkında bilgi verirken Bloacium'u İskeleb olarak belirtmiştir. Kent hakkında bilgi aktarırken buranın Galat prenslerinin kraliyet ikametgâhı olan antik bir yer olduğunu yazar. Ancak Galatlarla ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında İskilip adına rastlanmamaktadır. Böyle önemli bir kenti Galat sınırları içerisinde aramak daha doğru görülmektedir.

⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), 480.

¹⁰ Georg Kollm, *Zeitschrift Der Gesellschaft Für Erdkunde Zu Berlin*, (Berlin, 1899), 372; Bruzen de La Martinière, Antoine Augustin, *Le grand dictionnaire géographique et critique*. Par M. Bruzen La Martinière géographe de sa Majesté Catholique Philippe V. Roi des Espagnes et des Indes, (Rotterdam, 1768), 358.

¹¹ John Lempriere, *Bibliotheca Classica: Or A Dictionary Of All The Principal Name And Terms*, (Philadelphia, 1856), 54.

Dibecik Köyü yakınlarında bulunan Tabanlıoğlu Kalesi diğer adıyla Sedkaşı Kalesi olduğunu belirtmiştir.¹²

Kent için kullanılan bir diğer isim ise Andrapa'dır.¹³ Andrapa'nın hangi kent olduğuna dair kesin bir bilgiye henüz ulaşılammıştır. Araştırmacılar bu kentin İskilip ya da Vezirköprü olduğu üzerine tartışmışlar ancak buluntulara dayanarak Vezirköprü olma ihtimalinin yüksek olduğunu öne sürmüşlerdir. Andrapa'dan bahsedilirken kentin Paphlagonia'da yer alan bir kasaba ve piskoposluk merkezi olduğu, Kızılırmak yakınlarında yer aldığı ve Neoklaudiopolis olarak anıldığı bilgilerine ulaşılmaktadır.¹⁴ Andrapa'nın İskilip olduğunu öne süren ilk araştırmacı Kiepert'tir. Daha sonra William Mitchell Ramsay tarafından yayınlanan bir bildiriye Andrapa'nın Neoklaudiopolis adını taşıdığı belirtilmiştir. Ortaya atılan tartışmalar İskilip ve Vezirköprü'de bir yüzey araştırmasını gerekli kılmış ve 19. yy'da Ramsay'ın öğrencilerinden olan J.G.C Anderson, J.A.R. Munro ve F.B. Welch buraya ilk ziyaretlerini gerçekleştirmişlerdir. İskilip'te aranılan yazıtların Vezirköprü'de bulunması dikkati bu bölgeye çekmiştir. Yazıtların bulunması yeni soru işaretlerini gündeme getirmiştir. İlk olarak Batlamyus, Andrapa-Neoklaudiopolis'in Paphlagonia'da bulunduğunu, Vezirköprü'nün ise Kızılırmak'ın doğusunda kaldığını belirterek olasılıkları değerlendirmiştir. İkinci bir soru işareti Vezirköprü'nün Phazemon-Neapolis adlarıyla anılmış olmasıdır. Bir şehir için dört ayrı isim düşünülmesi sorgulanmalıdır. Bu isimler iki ayrı şehir için kullanılmış olmalıdır.¹⁵ Walter Ruge, Vezirköprü'nün dört isimle değil tek bir isimle anılmasının doğru olduğunu ve bu ismin Neapolis olma ihtimalinin güçlü olacağı üzerine bir çıkarımda bulunmuştur. Andapa-Neoklaudiopolis'in ise yakınlarında bir kent olarak aranabileceğini belirtmiştir.¹⁶ Kesin bir yer belirlemek kaynak yetersizliğinden dolayı zor gözükmektedir. İskilip'in eski adı bu sebeple kesin olarak belirlenememiştir. John George Clark Anderson¹⁷ ve A. Kadir Baran¹⁸ çalışmalarında İskilip için, Paphlagonia'nın altı önemli kentinden biri olarak bahsedilen "Dadybra"yı

¹² Haluk Sargın, *Antik Ankara*, (Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2012), 25; Mustafa Murat, *Tarihte Etimesgut*, C.I, (Ankara: Etimesgut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2018), 85.

¹³ Naval Intelligence Division, *B.R. 507 A Geographical Handbook Series Turkey*, Vol. II, (Oxford, 1943), 554.

¹⁴ William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol.1, (Boston: Little, Brown and Company, 1870), 135; Helmut Weimert, *Wirtschaft Als Landschaftsgebundenenes Phänomen: Die Antike Landschaft Pontos-Eine Fallstudie*, (New York, 1984), 80.

¹⁵ Tonnes Bekker-Nielsen, "350 Years Of Research On Neoklaudiopolis (Vezirköprü)", (*Orbis Terrarum*, Denmark, Syddansk Universitet, Vol.11, 2013), 11.

¹⁶ Bekker-Nielsen, "350 Years Of Research On Neoklaudiopolis (Vezirköprü)", 13.

¹⁷ John George Clark Anderson, *Studia Pontica*, C.I, (A Journey of Exploration in Pontus, Bruxelles, 1903), 5.

¹⁸ A. Kadir Baran, "Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti", (*Bellesten*, S. 66, 2002), 828.

önermiştir. Ancak bu bilginin doğruluğu da tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Dadybra'nın, "Zalifre" ile benzerliğine dayanarak Safranbolu olduğunu öne sürmüştür.¹⁹ Bu tezi destekleyen Hulusi Yazıcıoğlu ise çalışmasında paylaştığı 7. yy. haritasında Safranbolu'nun "Zağfiranboli" olarak belirtilmesiyle gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.²⁰ Canbulat ise yazma eserlerden Dadybra ile ilgili bilgiler paylaşmış ve buranın Safranbolu olduğunu ileri sürmüştür; ancak metinlerde buranın Safranbolu olduğunu destekleyen kesin bir ifade bulunmamaktadır.²¹ Ayrıca 1922'de Victor Schultze tarafından yayınlanan ve antik Hristiyan şehirleri ve manzaralarından bahsedilen kitapta Dadybra'nın; 5. yy.'da bir piskoposluk merkezi olduğu, Kızılırmak'ın 25 km. kuzeyinde, Çankırı ve Amasya sınırına yakın bir alanda bulunduğu belirtilmektedir. Kitabın üç piskoposluk, bunların küçük tenha bir kasabada yer alan mezar odalarından ve bir vaftiz kurnasından bahsetmesi de Dadybra'nın İskilip olma ihtimalini güçlendiren verilerdir.²² Yazılı kaynaklarda isimlerle ilgili karşılaştığımız bu karmaşanın sebeplerinden biri kent konumlarının kesin olarak tespit edilememiş olmasıdır. Bu kentlerde yapılan yüzey araştırmaları ve kazıların bölgeyle ilgili sorulara ışık tutacak veriler sunacağı aşikârdır. Ayrıca İskilip adının Yunan tıp/sağlık tanrısı olarak kabul edilen Asklepios isminden türetildiğine dair söylenen ifadeler²³ ise gerçek dışı bir önerme olarak görülmelidir. Esculape, İskilip şehrinin adı olarak belirtilmektedir ancak bu ismin köken ve anlam bakımından kentin ismiyle bir ilişkisinin olması muhtemel değildir. Yunan sağlık tanrısı Asklepios çeşitli kaynaklarda Aesculapius/Asklepios/Esculape olarak geçmektedir. Telaffuz olarak bir benzerlik olsa da kent isminin kökenini Asklepios'la ilişkilendirmek doğru değildir.

1. İskilip Kaya Mezarları

Anadolu'da ilk olarak MÖ 9. yy.'da, yeraltı oda mezar anlayışıyla kayalara oyma mezar geleneği Urartularla başlamış ve farklılaşarak Erken Hristiyanlık dönemi Kapadokya'da karşılaşılan kaya kentlere

¹⁹ Mustafa Yiğitöğlü, "Safranbolu ve Çevresinde Tarihsel Süreç İçerisinde Dinler" (Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu 11-12 Ekim 2019), 551.

²⁰ Hulusi Yazıcıoğlu, *Küçük Osmanlı'nın Öyküsü-Safranbolu Tarihi*, İstanbul, 2001, 27, 204.

²¹ İbrahim Canbulat, "Seyahatname ve Yazılı Kaynaklarda Safranbolu" (*Safranbolu Çarşısı*, 2020), 100-101.

²² Viktor Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften* (Druck und Verlag von C. Bertelsmann in Gutersloh, 1922), 208.

²³ Bakan, Sir Gavaz, "İlkçağdan Cumhuriyete Bir Cazibe Merkezi: İskilip" 425; Emel Altunhan Özkurt, "İskilip'in Tarihi Evleri" (Çorum: *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri* (9-11 Ekim 2014), 2016), 436; Serap Sert, "Bir Anadolu Kenti İskilip'in Tarih ve Coğrafyasına Bakış", (Çorum: *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri* (9-11 Ekim 2014), 2016), 326.

dönüşmüştür.²⁴ İskilip ilçesinin tarihçesiyle ilgili verilerin kesin ve detaylı sonuçlara ulaşılamamış olması çalışmayı zorlaştırmış olsa da bölgenin Roma Dönemi'ne kadar birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı, günümüzdeki kalıntı ve kaynaklardaki mevcut verilere bakılarak Çankırı ile paralel bir tarihi geçmişe sahip olduğu düşünülebilir. Paphlagonia bölgesi içerisinde yer alan kentin tarihi kalıntılarından ayakta kalabilmiş en önemli eserleri şüphesiz kaya mezarlarıdır. İlk olarak 19. yy.'da araştırılmaya başlanan bu mezar yapıları Hirschfeld tarafından belgelenecek yayınlanmış sonrasında diğer araştırmacılar tarafından bölgede çok sayıda kaya mezarı keşfi gerçekleştirilmiştir. Fakat bölgede herhangi bir araştırma ve kazı çalışmasının yapılmamış olması bu yapıların mimarisinin, dönemsel analizlerinin ve ikonografik çözümlemelerinin ortaya çıkarılmasında fikir yürütmeyi zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda Eray Dökü 2016 yılında hazırladığı doktora tezinde²⁵ Paphlagonia bölgesindeki kaya mezarlarının tespitini ve çözümlemesini yapmış; tipolojileri, mimarisi ve motiflerin ikonografik incelemelerini ele almıştır. Paphlagonia bölgesi ve yapılarla ilgili en kapsamlı ilk Türkçe yayın ise Ahmet Gökoğlu'nun 1952 yılında yayınlanan²⁶ eseridir. Ancak eser bir envanter niteliği taşımaktadır. Mevcut yapıların kayda alınarak belgeleneceği ve araştırılması konusunda bir adım atılmış olsa da bölgeyle ilgili verilerin ortaya çıkarılması kazı ve yüzey araştırmalarıyla mümkün görünmektedir. Zamanla yok olmaya yüz tutmuş kalıntıların ortadan kaybolması sadece bu mezar yapılarının geçmişi ile ilgili değil kent tarihiyle ilgili sorunların da büyümesine neden olmuştur.

Anadolu coğrafyasında, kökeni Hititlere kadar dayanan kaya mezar geleneği somutlaşarak MÖ 8.-7. yy.'larda Frigler tarafından Anadolu'da yayılmıştır.²⁷ Paphlagonia bölgesinde yayılan kaya mezar geleneğinin MÖ 5. yy. başlarında Friglerin kaya mezarları ve mimari anlayışlarının etkisinde oluştuğu belirtilmektedir.²⁸ Çeşitli uygarlıkların izlerini taşıyan İskilip ilçesi de Paphlagonia bölgesiyle ilgili yapılan çalışmalar içerisinde konu olarak işlenmiştir. Çorum ili, İskilip ilçesi, Kaleboğazı Mahallesi 112 ada 1 nolu parselde İskilip Kalesi'nin güney yamacında bulunan kaya mezarları

²⁴ Serdar Berker, *Isparta İli Keçiborlu İlçesi ve Çevresi Kaya Mezarları* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015), 29; Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu" *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, (1989), 11, 17.

²⁵ Eray Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

²⁶ Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia: Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi 1*, (Kastamonu: Doğru-söz Matbaası, 1952).

²⁷ Murat Karasalihoğlu, "Paphlagonia Kaya Mezarları", *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, (Haz. Lütüf Seymen) (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 57.

²⁸ Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 17.

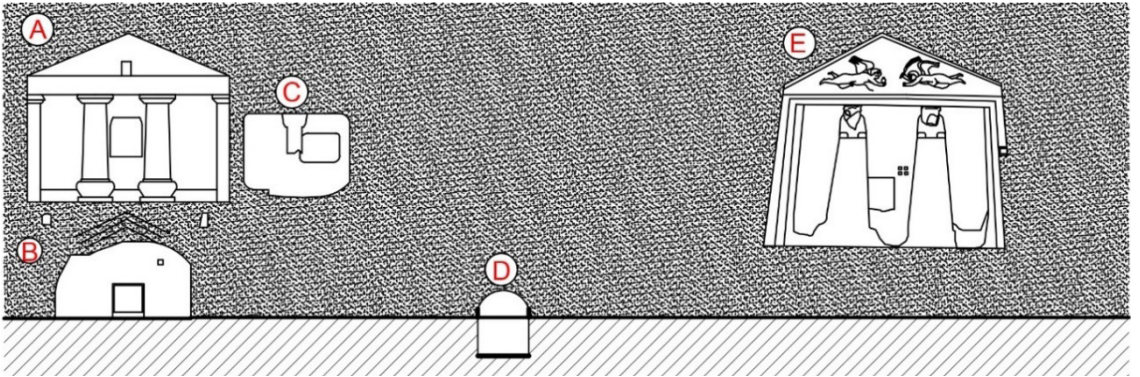
11.12.1982 tarihinde tescillenmiş ve taşınmaz kültür varlığı olarak kabul edilmiştir.

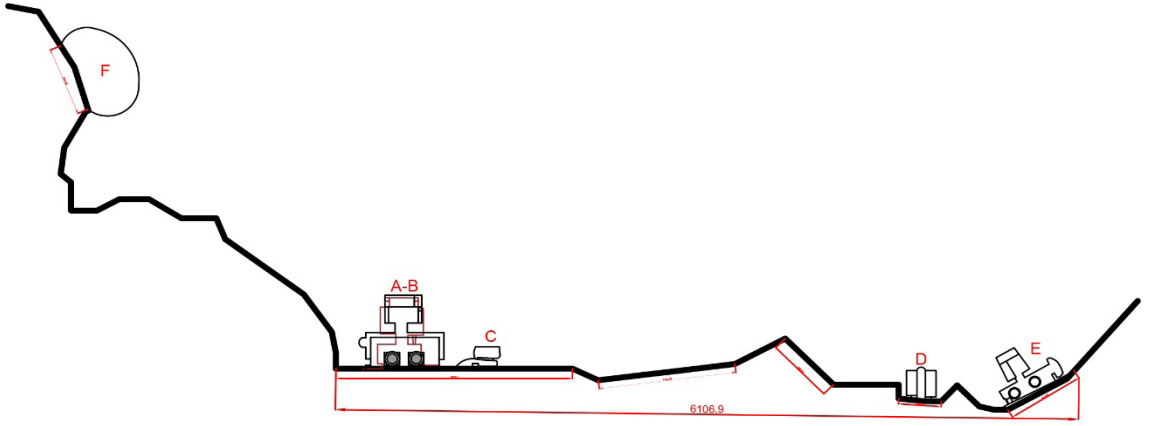
Şekil 1: İskilip Kaya Mezarlarının Konumu (<https://www.google.com.tr/maps>)

Kent merkezinde yükselen kalenin güney eteğinde altı adet kaya mezarı bulunmaktadır. Araştırmacıların bazıları 3 bazıları da 4 mezar üzerinde inceleme yapmıştır; ancak 1995 yılında yapılan bir yol çalışmasında iki kaya mezarı arasında yol kotunun altında kalmış bir mezar daha ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlar, incelemenin kolaylaştırılması için alfabetik (A, B, C, D, E ve F mezarları) kodlama yapılarak gösterilmiştir.

Çizim 1: İskilip Kaya Mezarları Genel Görünüş ve Yerleşimi (O. GÜNDOĞDU, 2022)

Şekil 2: İskilip Kaya Mezarları Genel Görünüş ve Yerleşimi (O. GÜNDOĞDU, 2022)

1.1. A Kaya Mezarı

Kaya yüzeyine oyularak açılan mezar yapılarının konut mimarisinden etkilenerek inşa edildikleri tasarım ve formlarından anlaşılmaktadır. Cephe ve plan tasarımları bir konutun yansıması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışla yapılan kaya mezar geleneğinin Hellenistik ve Roma Dönemi'nde de sürdürüldüğü dönemsel farklılıkların ise ayrıntılarda bulunabileceği belirtilmiştir.²⁹ İskilip kaya mezarları, İskilip Kalesi'nin güney eteğinde bugünkü ismiyle Hamam Sokak'ta bulunmaktadır. Sokağa girildiğinde ilk olarak A, B, C, D, E ve F olarak isimlendirdiğimiz kaya mezarlarıyla karşılaşmaktadır. Bugün yüzeyden elde edilen veriler sayesinde bazı mezarların toprak altında kaldığını düşünüyoruz. Mevcut durumuyla A mezarının altında B, hemen doğusunda C ve doğu cephesine doğru ilerledikçe D ve E mezarlarına ulaşılmaktadır.

İskilip A kaya mezarı; üçgen alınlıklı bir cephe tasarımına sahiptir. Ön odayı oluşturan dikdörtgen açıklık, 2.98 cm. yüksekliğe sahip aşağıdan yukarı doğru daralan torus kaideli, dor başlıklı, yuvarlak gövdeli iki sütun ve iki yanda yer alan plasterlerle sınırlandırılmıştır. Sütunların taşıdığı arşitrav üzerinde yer alan üçgen alınlığın merkezinde çatının taşıyıcı elemanı

²⁹ Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 17; Karasalihoğlu, "Paphlagonia Kaya Mezarları", 57.

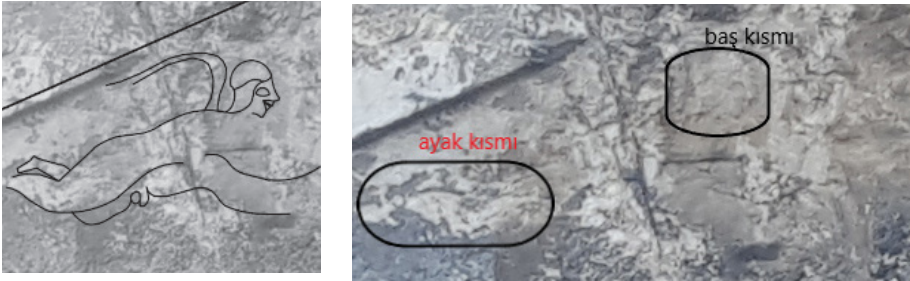
yapılmıştır.³⁰ Bunlara ilaveten sütun ve köşe sövelerinde açılan kanallar ve oyukların bir dönem onarım amacıyla yapılmış mantolama tekniği uygulamaları olabileceği düşünülmektedir. Nitekim sütun gövdesindeki çatlamlar ve gergi oluşturmak için söveye açılan oyuk buralarda çemberleme, bağlantı çubukları oluşturma ve gergi uygulanmasının birer örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 3: İskilip A Kaya Mezarı Cephe, Portiko ve Sütunlar (O. GÜNDOĞDU, 2022)

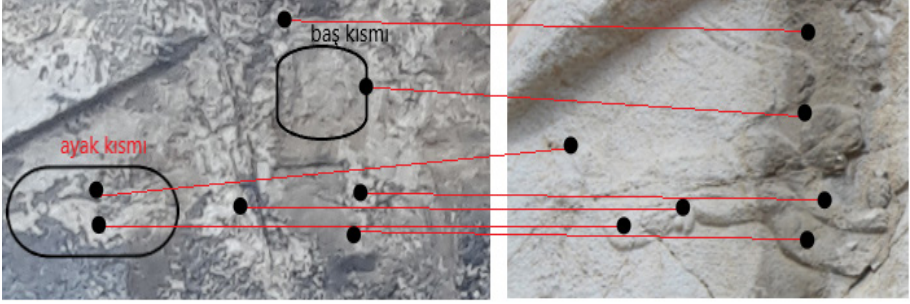
Yüzeyde meydana gelen deformasyon sebebiyle alınlığın iç yüzeyinde herhangi bir nesne, figür veya farklı bir tasvirin var olup olmadığı üzerine kesin bir görüş ileri sürülememektedir. Gözle görülemeyen ancak farklı açıdan çekilen fotoğraflar detaylı incelendiğinde üçgen alınlık içerisinde sol bölümde E mezarında yer alan Eros tasvirlerine benzer bir yüz ve beden işlendiği fark edilmektedir. Bu bölümde yüzeyin oldukça tahrip olması hatta kırılma yaşanması nedeniyle bugün sadece taşçı izlerinin kaldığı görülmektedir. İşçilik ve tasarım anlayışının benzer olması bu erosların aynı atölye veya usta elinden çıktığını düşündürmektedir.

Şekil 4: A Kaya Mezar Alınlığı Eros Tasviri (O. GÜNDOĞDU, 2022)

³⁰ Perrot, Chipiez, History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia, 204.

Şekil 5: İskilip A ve E Kaya Mezarındaki Eros Detayları (O. GÜNDOĞDU, 2022)

A kaya mezarı, iki sütunla bölüntüye uğratılmış, üstü kapalı ve cephesi yola açılan tek mekânlı mezar odası bulunan bir anıt eserdir. Portiko bölümü 290x602 cm. ölçülerinde olup üç yönden 45 cm. yüksekliğinde bir sekiyle çevrelenmektedir. Portikonun batısında dikdörtgen formlu bir niş (81x85x100cm.), kuzeyinde ise beşik tonozla örtülü bir mezar odası yer almaktadır. Portikonun kuzeyinde 113x107 cm. ölçülerinde 82 cm. kalınlığındaki giriş açıklığından mezar odasına geçilmektedir. Dikdörtgen planlı, 236x303 cm. ölçülerinde yapılmış odanın doğu ve batı yönlerde yüksek olmayan birer seki ve kuzeyinde 100x303x80 cm. ölçülerinde bir kline yer almaktadır.

Şekil 6: İskilip A Kaya Mezarı, Mezar Odası Batı, Doğu ve Kuzey Görünüşler (O. GÜNDOĞDU, 2022)

Eski fotoğraflara bakıldığında bir dönem bu mezar odasının halk tarafından depo olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mezara ulaşım sağlayacak basamak/

merdiven bulunmamaktadır. Plasterlerin altında kaya yüzeyine oyulmuş iki niş görülmektedir. Bu nişler kaya mezarının yapımı aşamasında kurulan veya mezar bittikten sonra kullanılan ahşap iskelelerin tutturulduğu yerlerdir.

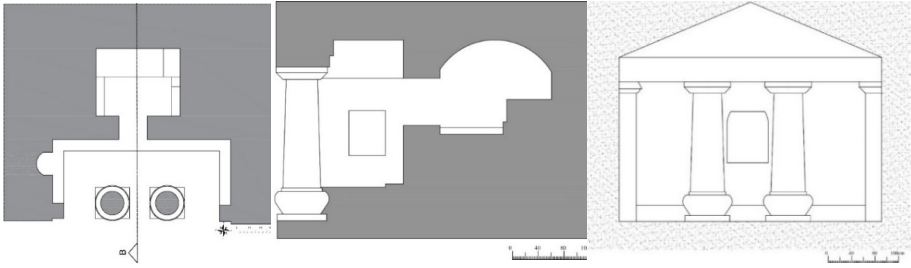
Şekil 7: İskilip A Kaya Mezarı Eski Fotoğrafı (G. Hirschfeld 1885: 57; Belediye Haber Bülteni 1/8, 1995:1)

G. Hirschfeld tarafından 1885 yılında çekilen fotoğrafla günümüz durumunun karşılaştırılması eseri korunma durumunu açıklayabilmek için en önemli ipuçlarından birisini oluşturmaktadır. Nitekim bu görsel bir zamanlar içerisinde odunluk olarak kullanıldığını göstermektedir. 1885 yılında sütunlardan soldakinin torus biçimli kaidesinin kırılmış olduğunu ve sağ tarafına dikdörtgen formu bir taşın konulduğunu anlıyoruz. Bugün mevcut durumuyla yaklaşık olarak aynı özellikler göstermesi bu bölümdeki müdahalenin yeni olmadığını belgelemektedir. Fakat yüzeylerin büyük bölümünde görülen siyahlanmaların duman, gaz, hava kirliliği ve yanık izlerinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Yekpare olarak yapılmış ekinus ve abaküs bölümlerinden oluşan sütun başlığının hemen üzerinde yer alan arşitravın cephesinde bugün dahi kırılma ve çatlama izlerini gördüğümüz bu deformasyonların 1885 yılında da mevcut olması bu bölümün 138 yıldır büyük müdahalelere maruz kalmadığını göstermektedir. Fakat doğu bölümdeki sütunun yüzeyinde başlığın hemen altında çatlama izinin bugün büyüdüğü, arşitrav cephesinin ekseninde yüzeyden kopmaların yaşandığı, A ve C mezarı arasındaki bölümde parça kopmalarının olduğunu analiz edebiliyoruz. Bu bozulmalarının nedenlerini ise zamanla havadaki su buharından kaynaklanan problemler nedeniyle yoğunlaşmanın oluşmasına, yağış sularından kaynaklanan bozulma nedeniyle penetrasyonun gerçekleşmesine, suyun kılcal çatlamalardan ilerleyerek kapilaritenin oluşmasına, donma nedeniyle malzemede kamalama etkisinin gerçekleşmesine, oluşan kırıklar ve oyuklarda biriken tuzlanmalar nedeniyle malzeme yüzeylerinde oluşan

dökülme ve parçalanmalara, mezarların çevresindeki bitkisel gelişimlere ve insan müdahalelerine bağlıyoruz. Bitki gelişimlerinin A-B-C mezarının üzerinde kalın kökleşmeler oluşturması bu bölgeye acil müdahale yapılmasını gerekli kılmaktadır. Yine bu fotoğraf yardımıyla gözlemlediğimiz bir başka durum da: bitişik konumdaki C mezarına ait sütun bölümün ayakta olduğudur. Bu mezar özelinde restorasyon önerisi için acil olarak kimyacılar ve gemologlardan laboratuvar sonuçları doğrultusunda alınacak raporlara göre uygun temizleme yöntemleri seçilmelidir. Anakayanın gözenekli olması, kayrak yapıda olması ve üzerinde tasvirlerin olması nedeniyle kesinlikle atomize/basınçlı su ile temizleme veya kumlama yöntemi kullanılmamalıdır. Bu duruma ilaveten iç ve dış yüzeylerde kir tabakası nedeniyle henüz tespit edilememiş tasvirlerin çıkabileceği unutulmamalıdır. Tarihi yapılarda cephe temizliğinin turizm açısından önemi oldukça büyüktür. Bu çerçevede Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulundan izinler alınarak Restorasyon Dairesi Başkanlığının destekleriyle onarım faaliyetlerinin yapılması ve periyodik olarak bakımlarının takip edilmesi gerekmektedir.

Çizim 2: İskilip A Kaya Mezarı Plan, Kesit ve Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2022)

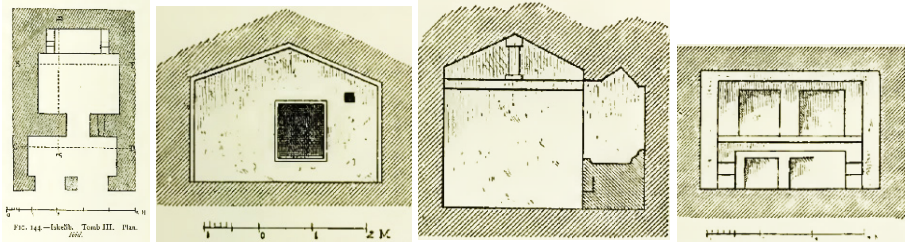
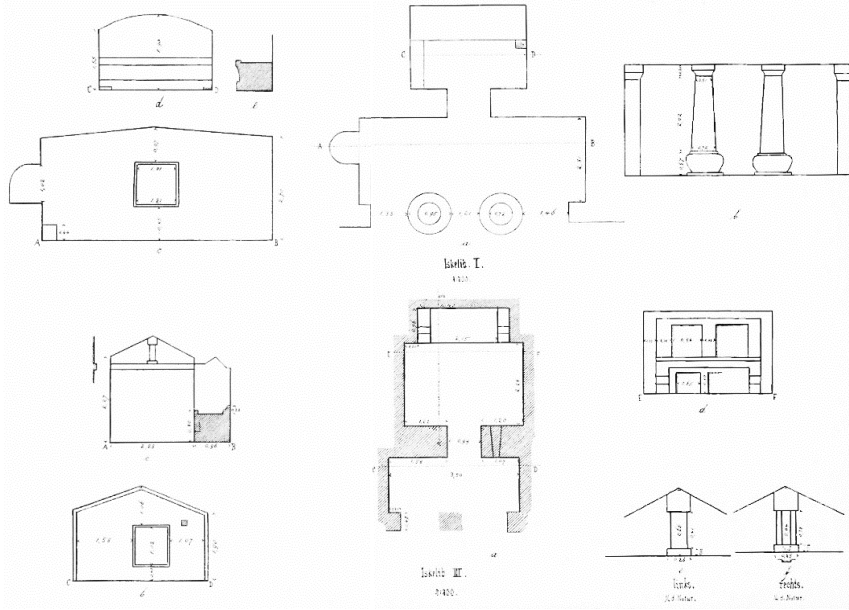
1.2. B Kaya Mezarı

A kaya mezarının alt bölümünde yer alan B kaya mezarı sade bir cephe tasarımına sahiptir. Üstte yer alan A kaya mezarının alınlığından farklı olarak burada kademelendirilmiş üç silmeyle alınlık oluşturulmuştur. Portikoyu oluşturan alan 350x210 cm. ölçülerinde olup 230 cm. yüksekliğindedir. Dikdörtgen açıklık merkezde yer alan bir sütunla ikiye bölünmüş olarak verilmesine rağmen bu sütun günümüze gelememiştir. Bu sütunun varlığını Hierchfeld ile Von Gall'in ifadelerinden ve çizimlerinden öğrenmekteyiz.³¹ 1885 ve 1892 yıllarına tarihlenen her iki çizimde de portiko bölümüne girişin olduğu alan, ekseninde kare olarak çizilmiş bir sütunla ayrılmaktadır.

³¹ Gustav Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengräber* (Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1885), 17; Hubertus von Gall, *Die paphlagonischen Felsgräber. (Eine Studie zur kleinasiatischen Kunstgeschichte Istanbul Mitteilungen. Beiheft 1, Tübingen, Wasmuth, 1966), 91.*

Yapılacak bir onarım çalışmasında bu alana özellikle dikkat edilmesi ve bir sondaj açılarak kontrol edildikten sonra işlemlerin yapılması gerekmektedir.

Çizim 3: İskilip B Kaya Mezarı Plan, Kesiti ve Görünüşler (Hierchfeld, 1885; 58-59; G. Perrot, C. Chipiez; 1892: 204-205)

Ayrıca mezarın taban ve tavanları incelendiğinde bazı mevcut kırılma izlerinden burada yekpare bir sütunun varlığı değerlendirilmektedir. Nitekim altta bulunan üçgen alınlığın hemen yüzeyinde yaklaşık 25 cm. uzunluğunda bir çivi oyuğu tespit edilmektedir. Burası üzerine değerlendirme yaptığımızda C mezarına ait kırılan sütunun alt bölümünde de bu türden bir çivi oyuğunun olması aynı müdahalenin burada da yapıldığını gösteren en önemli detaydır. Benzer biçim ve ölçüdeki bu izlerin parçaları sağlamlaştırmak için yapılmış olabileceğini özellikle C mezarındaki mevcut izlerden analiz ediyoruz. Zamanla mukavemetini kaybeden mezar odasına ait bu detayların bir

zamanlar gündelik kullanımın aracı olduğu düşünüldüğünde ise giriş çıkışı kolaylaştırmak için sütunun kaldırılmış olabileceği de değerlendirilmektedir.

Çok odalı plan tipine sahip olan kaya mezarı, günümüzde yol kotundan aşağıda kalmıştır. Portiko bölümü 210x350 cm. ölçülerinde olup ekseninde cephesi bir sütunla bölüntüye uğratarak iki galeri şeklinde düzenlenmiştir. Bu ön mekânın doğu ve batı yüzeyleri 170 cm. yükseldikten sonra içerden beşik çatı şeklinde örtülmektedir. Ön mekânın kuzeyinde 100 cm. eninde 90 cm. kalınlığında ve 107 cm. yüksekliğinde bir açıklıkla mezar odasına geçiş sağlanmaktadır. Kapının sağ üst köşesinde ise 32x26 cm. ölçülerinde aşağıdan yukarıya doğru daralan mazgal formlu küçük havalandırma penceresi yer almaktadır.

Şekil 8: İskilip B Kaya Mezarına Giriş ve Çıkış Cephesi, Kapı ve Pencere Detayları (O. GÜNDOĞDU, 2019)

Mezar odası, 322x348 cm. boyutlarında 285 cm. yüksekliğe sahip üçgen formlu bir örtüsü olan kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekândan oluşmaktadır. Kuzeyde yer alan 100x279 cm. boyutlarındaki kline, zeminden 90 cm. yüksektedir. Hierchfeld ve P. Georges-Chipiez'in çizimleriyle bugünkü mevcut durumu karşılaştırdığımızda özellikle kline bölümünün 1892 yılından sonra tahrip edildiğini anlıyoruz. Çizimde hem kesit hem de kuzey görünüşleri, mezar odasının durumunu ve bütün olduğunu gösteren en erken tarihli kayıtlar olması bakımından ayrıca önemlidir. Bu durum kendi içerisinde değerlendirildiğinde üst katlarda yer alan mezarların tahribata ve vandalizme uğrama durumları alt kattakilere göre daha azdır. Müdahaleye açık hâle gelen alt katların bir an önce kapatılması oluşabilecek tehditlerin önlenmesi açısından gerekli görülmektedir.

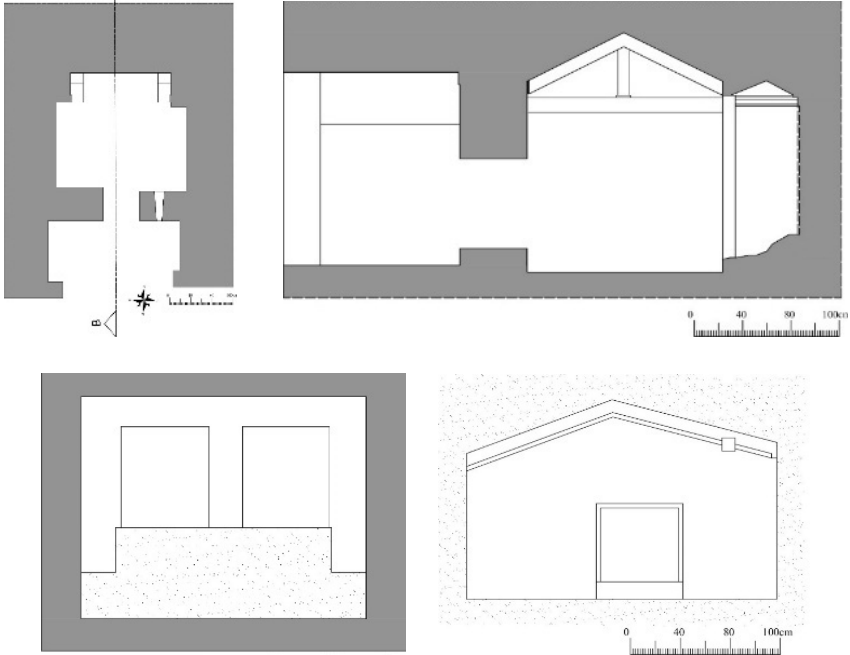
Yatağın bulunduğu kısım, kuzeydeki kaya kenarlarından 40 cm. daraltılarak bir arkosolium gibi tasarlanmıştır. Yüksekliği 183 cm. olan bu dikdörtgen alanda duvar yüzeyleri bir düzlemle ikiye bölünmüştür. Böylece kapıdan girildiğinde kuzey cephede kasetli veya bölüntülü olarak ifade

edebileceğimiz bir tasarım ve onun üzerinde üçgen alınlıkla sonlandırılan bir düzenlemeyle iç mekân hareketlendirilmiştir. Arkosolium benzeri bir forma sahip başka bir kaya mezarıyla Paphlagonia bölgesinde karşılaşılmamaktadır. Bu bakımdan ünik bir tasarım olduğu söylenmektedir.³² Mezar odasında doğu ve batı duvarların kenarlarında ise sekiler bulunmaktadır. Tavanda ve duvarlarda ev dokusunu hissettiren dikey ve yatay hatlarla oluşturulmuş formlar görülmektedir.

Şekil 9: İskilip B Kaya Mezarı, Mezar Odası Batı, Güney, Doğu Duvarlar (O. GÜNDOĞDU, 2019)

Çizim 4: İskilip B Kaya Mezarı Plan, Kesitler ve Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2019)

³² Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 152.

1.3. C Kaya Mezarı

İskilip C kaya mezarı; A kaya mezarının bir odası olarak değerlendirilmiş³³ olsa da bu bilginin kesinliği tartışmalıdır. Tamamlanmamış bir mezar olan bu yapıyı yanında yer alan mezar odasıyla birlikte yorumlamak için aralarında bir bağlantı olmalıdır. Tek sütunlu bir cepheye sahip diğerlerine göre küçük boyutlu bu mezarın ayrı bir mezar olma olasılığı cephe tasarımından hareketle değerlendirilebilir. Ön odası tamamlanmış, mezar odasına ise giriş oluşturulduktan sonra devam edilmemiştir. Ön cephesinde üçgen alınlığın izleri görülmektedir. Merkezde yer alan yarısı kırık olan sütunun özgün durumu, Hirschfeld'in fotoğrafında ve G. Perrot & C. Chipiez'in gravüründe tespit edilmektedir.³⁴ A mezarındaki sütunların formuna benzediği, aşağıdan yukarı doğru daralan dor nizamında bir sütun olduğu anlaşılmaktadır. 1885 yılına ait fotoğraf incelendiğinde sütun gövdesinde çatlamanın olduğu anlaşılmaktadır. Bu çatlama özellikle 1892 yılına ait gravürde net olarak görülmekte olup sütun gövdesini enlemesine bölmektedir. Çatlamanın gövdesinin merkezinde yani mukavemetin en düşük olduğu yerde olması, çatlamanın zikzaklı oluşumu 1885 yılı veya öncesinde İskilip'te depremin olduğunu göstermektedir. Literatürde bu yıllara tekabül eden deprem çalışmaları incelendiğinde: İlk kayıtların 968 yılında Kastamonu-Çorum çevresinde olduğu, ardından 1075-1509-1668-1844-1845-1881 Çorum ve çevresinde hasara neden olduğu belirtilen depremler tespit edilmiştir Özellikle İskilip adının zikredildiği ve hasar kayıtlarının olduğu belirtilen depremlerin yıllarına baktığımızda 1882 ve 1885 tarihleri karşımıza çıkmaktadır.³⁵ Fotoğraflar ve gravürlerde karşımıza çıkan hasar kayıtları literatürdeki kayıtlarla karşılaştırıldığında birbirlerini desteklediği anlaşılmaktadır. Mezara ulaşım sağlayacak merdiven bulunmamaktadır. A ve C mezarı cephesinde ilk sütunda çatlaklık ve kaidesinde kırıklık tespit edilmektedir. A mezarının eski hali ile mevcut durumu karşılaştırıldığında ise gövdesinde çatlama görülmektedir. Fakat doğuda yer alan ikinci sütun gövdesinin mevcut hâlinde enine çatlama bulunmaktadır. Bu duruma ilaveten hem gravür hem fotoğraf hem de Ocak 1995 1. yıl, sayı 5 ve Mayıs 1995 sayı 8'e ait bir gazete sayfasındaki fotoğraflarda C mezarının cephesinin köşeleri düzgün dönüşler yapan kare formunda verildiği anlaşılmaktadır. Fakat

³³ Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 151.

³⁴ Perrot, Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, 201.

³⁵ Kadir Dirik, "Kastamonu İli ve Civarının Depremselliği", *KASYÖDER Kültür Dergisi* 2/ 17, (2005), 19-21; Ercan Çelebi, "Büyük Hareket: 26 Kasım 1943 Tarihli Tosya-Lâdik Depremi'nin Kastamonu Merkez Ve Tosya İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *KAREFAD, ÇKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Journal of the Faculty of Letters* 9/1, (Nisan-2021)), 47; Bülent Özmen, "Kastamonu ve Yakın Çevresi İçin Deprem Olasılığı Tahminleri", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 54/ 3, (Aralık 2011), 115.

mevcut hâliyle değerlendirdiğimizde C mezarında sütunun alt bölümünde büyük bir tahribatın olduğu anlaşılmaktadır.

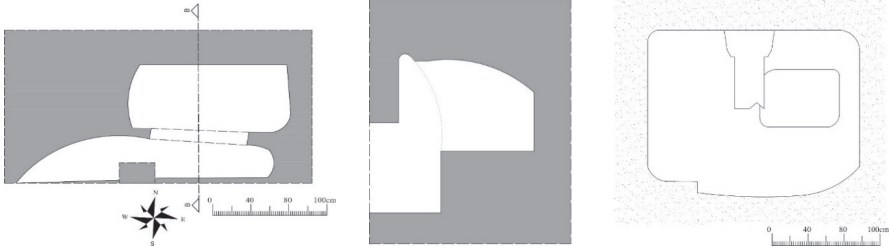
Şekil 10: İskilip C Kaya Mezarı Eski Görüntüsü
(Hirschfeld 1885; 57; G. Perrot & C. Chipiez, 1892: 201)

Şekil 11: İskilip C Kaya Mezarı, Dış Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2019)

Çizim 5: İskilip C Kaya Mezarı Plan, Kesiti ve Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2019)

1.4. D Kaya Mezarı

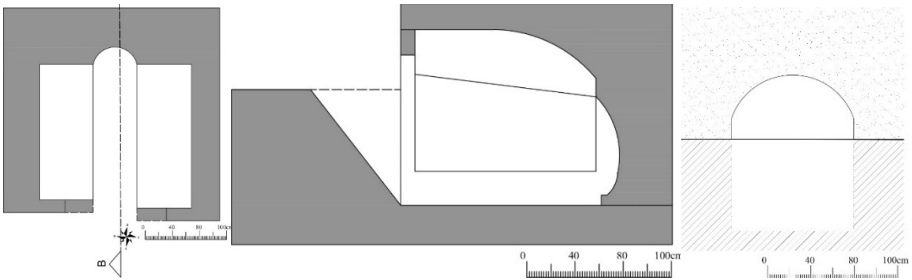
İskilip D kaya mezarı; beşik tonozlu ve yuvarlak kemerli bir cepheye sahip olan bu mezar, 1995 yılı Ocak/Mayıs aylarında İskilip Belediyesi tarafından yapılan yol çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Daha önceki araştırmacıların çalışmalarında bu mezar odasıyla ilgili bir veri bulunmamaktadır. Tasarım ve form olarak diğer beş mezardan farklıdır. Diğerleri gibi bir portiko bölümü yoktur. Yol kotunun altında kalan ve uzun zamandır toprakla dolu olan mezar odasının ön cephesinde herhangi bir detay görülmemektedir. İçerisi 1995 yılında İskilip Belediyesi tarafından yapılan bir çalışmada temizlenerek açığa çıkarılan bu mezar, 229x205 cm. ölçülerinde

dikdörtgen formlu bir odadan oluşmaktadır. Mezar odasının doğu ve batı duvarında karşılıklı olarak yerleştirilmiş ve zeminden yüksekliği 55 cm. olan klineler yer almaktadır. Güney duvarında ise iki kline arasında yaklaşık 50 cm. derinliğinde, 135 cm. yüksekliğinde yukarı doğru daralan yarım daire/elips kesitli bir niş bulunmaktadır. Giriş açıklığının hemen arkasındaki detaylardan anlaşıldığına göre üçgen alınlıkla başlanılmak istenen örtü daha sonra düzensiz beşik tonoz olarak sürdürülmüştür.

Şekil 12: İskilip D Kaya Mezarı Dış ve İç Görünüşler (O. GÜNDOĞDU, 2019)

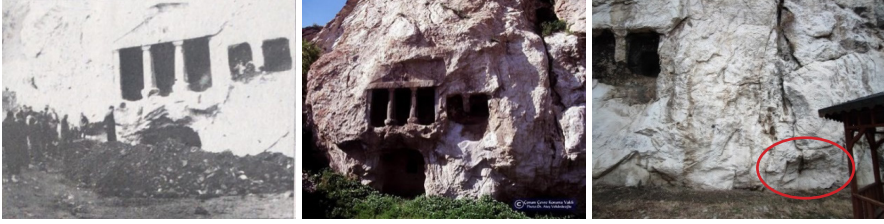
Çizim 6: İskilip D Kaya Mezarı Plan, Kesit ve Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2019)

Bu mezarın ortaya çıkması kaya yüzeyinde veya etrafında başka mezarların da olabileceği ihtimalini güçlendirmiştir. Nitekim 1995 yılı Ocak ve Mayıs aylarında yapılan ve gazetelere yansıyan kazı çalışmalarına ait fotoğraflardan ve çevrede yaşayan vatandaşlardan edinilen bilgiler doğrultusunda zeminde oluşan çökme ve nemden dolayı yeni alanların

çıkabileceği değerlendirilmektedir. Bu süreçle ilgili en kesin sonuçlar kaya mezarının önünde yapılacak sondaj veya kazılar neticesinde ortaya çıkacaktır.

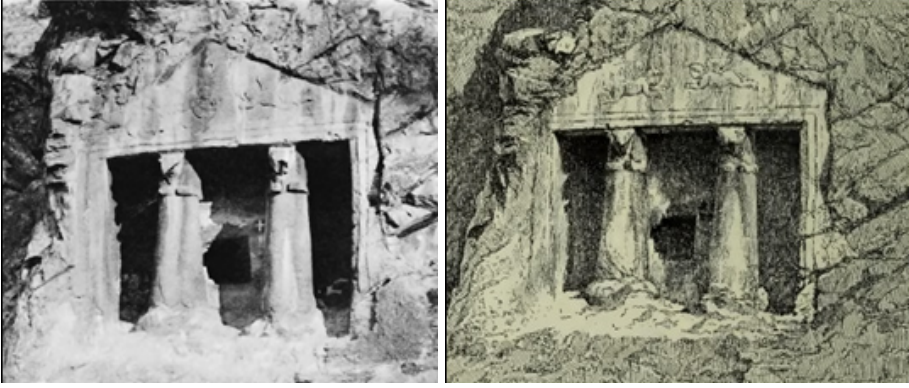
Şekil 13: Mayıs 1995 Yılında Alanda Yapılan Çalışma ve Detaylar (Belediye Haber Bülteni)

1.5. E Kaya Mezarı

İskilip E kaya mezarı; portikosu ve mezar odası bulunan mezar grupları arasında yer almaktadır. A mezarı gibi üçgen alınlıklı bir cephe tasarımına sahip 165 cm. çapında ve 120 cm. aralığında iki sütunla bölüntüye uğratılmış, farklı ölçülerde odalardan oluşmuş figürlü bezemelerin bulunduğu bir mezardır. Portikoyu oluşturan sütunlu galeri alanı 130x472 cm. ölçülerinde olup sütunların sığacağı kadar dar bir alandan oluşmaktadır. 340 cm. yüksekliğinde aşağıdan yukarı doğru daralan, yuvarlak kaideli, boğa formu başlıklara sahip yuvarlak gövdeli iki sütun bulunmaktadır. Ön mekânın tavanı düzdür ve oldukça dardır. Dikdörtgen açıklık üç yönden kademeli silmelerle çevrelenmiştir. Doğudaki silmelerin orta kısmında küçük bir açıklık görülmektedir. Silmelerin üstünde yer alan üçgen alınlığın ortasında birbirine doğru uzanan iki Eros kabartması görülmektedir.

Şekil 14: İskilip E Kaya Mezarı Eski Görüntüsü (Hirschfeld 1885; 56; G. Perrot, C. Chipiez, 1892: 206)

Doğu duvarının yerden yüksekliği 74 cm. iç yüksekliği 95 cm. olan en geniş alanında 185x72 cm. ölçülerinde düzensiz oyulmuş bir niş/sunu alanı yer almaktadır. Bu nişin bir mezar olduğu belirtilse de³⁶ mevcut hâliyle bir niş/sunu çukuru veya tamamlanamamış bir mezar odası olduğu değerlendirilebilir. Portikodan, 71x86 cm. boyutunda, 38 cm. kalınlığındaki giriş açıklığından mezar odasına geçiş sağlanmaktadır. Kapı üzerinde bir silme, doğu köşesinde ise 27x25 cm. boyutlarında yaklaşık 8 cm.'lik dört küçük kare açıklıktan oluşan havalandırma penceresi bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı, en geniş kısımdan 230x200 cm. ölçülerinde yapılmış olan odanın üstü beşik çatıyla örtülüdür. Mezar odasının kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda 68 cm. yüksekliğinde yapılmış kline bulunmaktadır. Bu klinenin batısındaki duvara bitişik hâlde kuzey-güney doğrultusunda, 161x77 cm. ölçülerinde 30 cm. yüksekliğinde bir kline daha yerleştirilmiştir. Bu klinenin üzerinde (yük.130 cm.) beşik çatının eğimi başlamakta olup yüzeyde silme şeklinde kuzey-güney yönlü bir hat oluşturulmuştur. Bu beşik çatılı mezar odasının yerden yüksekliği ise 184 cm.'dir. Yapının üzerindeki yapay izlerden anlaşıldığı kadarıyla mezara ulaşım ahşap sahanlıklı bir merdivenle sağlanmaktaydı. Buna ilaveten benzerlerine pek rastlanmayan bir uygulamayı daha bu mezarda görüyoruz. Mevcut yol kotunun hemen üzerinde 28 cm. yüksekliğinde 20 cm. eninde ve E mezarından D mezarına kadar anakayanın şekline uygun olarak yaklaşık 15 m. boyunca kırılmalar yaparak devam ettiği anlaşılan bir kanal bulunmaktadır. Bu kanalın ilk inşa evrelerine ait iskele kanalı veya ahşap merdivenin sabitlenmesi için açılmış bir alan olduğunu düşünmekteyiz.

³⁶ Peri A. Johnson, *Landscapes of Achaemenid Paphlagonia*, (Art and Archaeology of the Mediterranean World Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania, Degree of Doctor of Philosophy, Pensilvanya, 2010), 390; Perrot, Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, 207.

Şekil 15: İskilip E Kaya Mezarı, Mezar Odası Klineler, Portiko ve Sütunlar (E. GÜNDOĞDU, 2019)

Çizim 7: İskilip E Kaya Mezarı, Plan, Kesit ve Görünüş (E. GÜNDOĞDU, 2022)

E mezarı olarak tanımladığımız bu eser, diğer beş kaya mezarına genel itibarıyla benzemekle birlikte üzerindeki tasvirlerle diğerlerinden ayrılmaktadır. Sütun başlıklarındaki 70x75 cm. ölçülerinde boğalar ve üçgen alınlık içerisinde düz kabartma olarak işlenmiş Eroslar oldukça önemlidir. Sütun başlıkları günümüzde tahrip olmuş olsa da boğa formları mevcut parçalardan anlaşılmaktadır. Marquand³⁷, Anderson,³⁸ Halbband³⁹ ve

³⁷ Allan Marquand, "Reviews And Notices Of Books" (*The American Journal of Archeology*, 1888, vol.4, Iss.2), 188.

³⁸ Clark Anderson, *Studia Pontica*, 4.

³⁹ Zweiter Halbband, *Sitzungsberichte Der Königlich Preussischen*, (Berlin, 1883), 1254.

Ainsworth⁴⁰ bu figürlerin birer aslan olduğunu belirtmiş ancak Hirschfeld,⁴¹ Von Gall⁴² ile Dökü⁴³ ağız ve boynuz kısımları kırılmış olan bu figürlerin göz yapıları, alın çizgileri ve başın vücuda oranla büyüklüğüne dayanarak birer boğa olduğunu belirtmiştir. Tahrip olan başlıkları detaylı incelediğimizde araştırmacıların düştüğü bu ayrımın sebebi anlaşılmaktadır. Doğudaki sütun başlığının ağız kısmının tamamen kırık olması sebebiyle kalan parça bir aslanı anımsatmaktadır. Batısındaki sütun başlığında çapraz bir kırılma mevcuttur. Bu kırık kısımda net bir şekilde boğa başının uzun çene formunu görmek mümkündür. Ayrıca boynuzların kafa noktasında birleştiği kısımlar ve alın kemiği de bir aslandan ziyade boğa olduğunu gösteren diğer belirtilerdir. Benzer sütun başlıklarıyla Paphlagonia bölgesinde yer alan Kalekapı, Salarköy ve Aygırkayası kaya mezarlarında karşılaştığını belirten Dökü, İskilip'teki boğa başlıklarını bu grubun en geç tarihli olarak belirlemiştir. Bu boğa başlıklarının Pers dönemini hatırlatan ölü kültürünün mimari üzerindeki etkisi olduğu düşünülmüştür. Ancak boğaların daha sade bir üslupta, stilize bir forma sahip olması ve ayaklarda olduğu gibi anatomisinin tam manasıyla yansıtılamaması bu konuda kesin bir şey söylemeyi zorlaştırmaktadır.

Şekil 16: İskilip E Mezarı Sütun Başlıkları Detay (O. GÜNDOĞDU, 2019)

Tarih öncesi dönemlerden beri önemli bir yere sahip olan boğa, yazılı ve görsel kaynaklarda, mimari ve el sanatlarında yoğun olarak görülmektedir. Paphlagonia sınırları içerisindeki İskilip kentinin de farklı topluluklara ev sahipliği yaptığı aşikârdır. Bunun sonucunda yaşadığı kültürel etkileşim, Mezopotamya uygarlıklarının etkisini de göstermektedir. "Tanrısallığı, kutsallığı, gücü, üretkenliği, verimliliği ve dölleyiciliği"⁴⁴ sembolize eden boğa koruyucu olarak kabul edilir; Mısır, Babil, Hitit ve Pers, gibi

⁴⁰ William Francis Ainsworth, "The Kusti Or Fillet, Of The Fire-Worshippers" (*The Antiquary*, March 1889), 100.

⁴¹ Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengraber*, 21, 22.

⁴² Gall, *Die paphlagonischen Felsgräber*, 92.

⁴³ Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 143.

⁴⁴ Gülseren Mutlu, "Antikçağ Kolkhis'te Boğa Figürü" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 41, (2019), 67.

medeniyetlerin saray ve şehir kapılarının iki yanına heykeller şeklinde yerleştirildiği bilinmektedir.⁴⁵ Antik dönemlerden beri kullanılan bu tasarımın İskilip E kaya mezarı boğa başlıklı sütunlarında da ölen kişi için koruyucu ve güç kimliğiyle sıfatlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Boğa başlıklı sütunların dışında cephede dikkati çeken diğer önemli figürler ise üçgen alınlık içerisinde oyma tekniğiyle hafif kabartma olarak işlenmiş iki Eros tasviridir. Paphlagonia bölgesindeki kaya mezarları içerisinde ünik bir kompozisyon olması açısından oldukça önemli görülmektedir. İlk olarak Hirschfeld, bu figürlerden bahsederek bezemelerde Roma sanatının izlerini gördüğünü belirtmiştir.⁴⁶ Von Gall'ın bu Eros figürleri için Sasani etkisi olduğu düşüncesi ise pek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Paphlagonia sınırları içerisinde siyasi ve sanatsal olarak Sasani etkisinden söz etmek oldukça zordur.⁴⁷

Üçgen alınlık içerisinde birbirine doğru uçar vaziyetteki Eroslar benzer formda yapılmış; baş, vücut ve kanat formları aynı şekilde tasvir edilmiştir. Alınlık içerisinde pek simetrik bir yerleşim olmasa da oranlar yaklaşık olarak aynıdır. Erosların başları profilden vücutları ise $\frac{3}{4}$ oranında hem yandan hem önden görünür şekilde verilmiştir. Kol ve bacakların formlarıyla da figürlere hareket verilmeye çalışılmıştır. Anatomileri küçük çocuk vücudunu yansıtır; kollar, bacaklar, göbük ve cinsel organı belirgin bir şekilde işlenmiştir. Baş kısmı incelendiğinde oval formu ve kısa boyunla birleşmektedir. Çizgisel olarak saç kısımları, yuvarlak kulakları, burunların alınla birleşmesi ve badem gözler belirlenmiştir. Ağız kısımları batıdaki erosta kırık olmasına rağmen doğudaki erosta belirgin olarak verilmiştir. Dar ve yuvarlak omuzların arkasında bulunan kanatlar üzerinde tüy detayları verilmeye çalışılmıştır. Alınlık içerisindeki Erosların fizyolojik özelliklerine bakıldığında el ve ayaklar küçük verilmişken; vücut yapıları dolgun ve göbük tasvir edilmiştir. Bacaklar da kollarda olduğu gibi hareketli vermek istenmiş; bacaklardan biri düz arkaya doğru uzatılmışken diğeri diz kısmından bükülmüş ve yukarı doğru çekilmiş vaziyettedir. Yüzeyde yapılan bu hareketlenmeler plastik bir etki yaratmaktadır.

Erosların çocuk yaşlarda tasvir edilmesi klasik dönem özelliği olarak bilinmektedir. Roma Dönemi'nde Eros genellikle bebek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Bu detaylardan hareketle E mezarındaki eros tasvirleri Roma Dönemi'nden öncesine tarihlendirilebilmektedir. Benzer formda tasvir edilen bu iki Eros tasvirini birbirinden farklı kılan ise elinde tuttıkları nesnelere.

⁴⁵ Kürşat Demirci, "İslam Öncesi Din ve Toplumlarında Hayvan" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.17, 1998), 82.

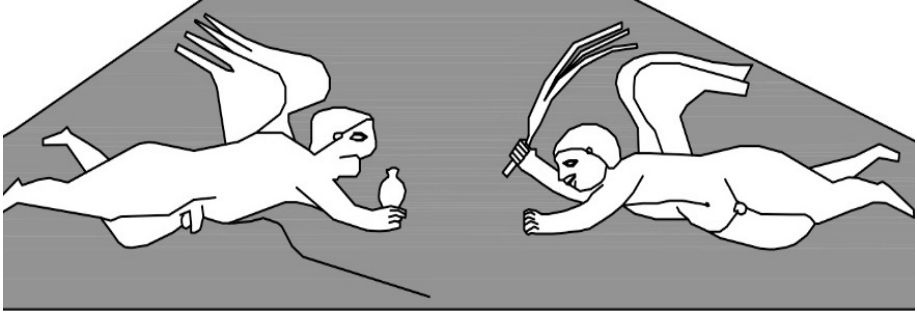
⁴⁶ Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengraber*, 23.

⁴⁷ Dökü, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, 78.

⁴⁸ Martin Robertson, *The Art of Vase-Painting in Classical Athens*, (Cambridge University Press, Cambridge, 1992), 247; Şehnaz Eraslan, "Roma Dönemi Efes ve Pompeii Duvar Resimlerinin İkonografik Açından Değerlendirilmesi", *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi* 12, (2014), 6.

Araştırmalarda bu nesnelere farklı yorumlar ve farklı tespitler yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Anderson soldaki Eros'un bir vazo; sağdakinin ise bir dal veya bir nesne tuttuğunu;⁴⁹ Perrot-Chipiez ve Hirschfeld ise soldakinin elinde bir vazo veya bir meyve olduğunu, diğerinin ise bir kumaş parçası tuttuğunu belirtmiştir.⁵⁰ Tahribattan dolayı net bir şey söylemekten çekinen araştırmacıların bu ifadeleri birer tahmin veya öneri olarak sundukları düşünülebilir. Dökü'nün de belirttiği üzere figürlerden batıdakinin elinde bir nar; doğudakinin elinde ise bir başak demeti olduğu çok net anlaşılmaktadır.

Çizim 8: İskilip E Kaya Mezarı Eros Tasvirlerine Ait Detaylar (E. GÜNDOĞDU, 2022)

Hesiodos tarafından hazırlanan ve önemli bir Hellen mitolojisi kaynağı olan Theogonia adlı eserde evrenin yaratılışı bölümünde Eros'tan da bahsedilmektedir. Tanrıların en güzeli ve en eskisi olarak nitelendirilen Eros, evrende birleşme, üretim, çoğalma ve aşkın sembolü olarak bilinmektedir.⁵¹ Eroslar, genellikle koşar, yürür, durur ve uçar vaziyette tasvir edilmektedirler. Ellerinde ise çoğu zaman çelenk, üzüm salkımı veya bir meşale tutarlar. İncelediğimiz E kaya mezarının alınlığında yer alan Erosların ellerinde tuttukları nesnelere ise başka örneği olmayan bir kompozisyonu sunması bakımından üniktir. Öncelikle batıdaki Erosun elinde bir adet nar görülmektedir. Nar meyvesi, yüzyıllardır toplumlar tarafından kutsal sayılmış ve ona sanatın her alanında sembolik ve simgesel birtakım özellikler/anlamlar yüklenmiştir. Çekirdekli ve bol taneli olan nar cennet, doğurganlık, bereket, gibi anlamlar taşımaktadır. Bu anlamların yanı sıra ölümsüzlük, hükümdarlık, mutluluk, yeniden doğuş ve sonsuz hayat kavramları da nar motifiyle ilişkilendirilmiştir.⁵² Hitit uygarlığının tanrıçası

⁴⁹ Clark Anderson, *Studia Pontica*, 4.

⁵⁰ Perrot, Chipiez, *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia* 207; Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengraber*, 23.

⁵¹ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 106; Jenny March, *Klasik Mitler*, (Çev. Semih Lim) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 35.

⁵² Nurhan Özkan Kuş, Remzi Duran, "Türk Kültüründe Nar Motifi ve Tekstil Uygulamalarından Örnekler", *Ullakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, (2022), 22.

Kubaba ve Hellen uygarlığının tanrıçaları Hera ile Afrodit'in sembollerinin nar olması;⁵³ Yunan mitolojisinde yeraltı dünyasının tanrıçası olarak bilinen Persephone'nin hikâyesinde onu ölümler ülkesine döndüren meyve olarak bal gibi tatlı bir nar tanesinden bahsedilmesi⁵⁴ gibi veriler narın bir kadını temsil ettiğini gösteren örneklerden birkaçıdır. Genellikle tanrıçaların bir sembolü olarak mitolojide ve anlatılarda karşımıza çıkan nar doğum, yaşam, büyüme, çoğalma ve bolluk-bereketle ilişkilendirilmiştir. Bazı inanışlarda evliliği sembolize ettiği ve eşlerin birlikteliğinin devamını sağladığı düşüncesi hâkimdir. Genel olarak bakıldığında narın yaşamla bağlantılı simgeleri bulunmaktadır. Bir mezar yapısında yer alan bu tasviri ölümle ilişkilendirebileceğimiz iki ihtimal görülmektedir: Biri ölümsüzlük-sonsuz hayat-yeniden doğuş diğeri ise kadın-tanrıça kavramlarıdır.

Üçgen alınlığın içerisindeki Eroslardan bir diğeri ise elinde 3 daldan oluşan bir buğday/başak demeti tutan tasvirdir. Başak, bereket ve bolluk odaklı bir toplum için geçmişten günümüze oldukça önemli bir ürün olmasının yanı sıra taşıdığı sembolik anlamları bakımından da ikonografide yaygın bir anlayışı ortaya çıkarır. Neolitik dönemden itibaren buğdayın kadın, bereket, üreme ve doğurganlık, soy gibi kavramları nitelendirdiği buluntu ve tasvirlerden anlaşılmaktadır. Toplumlar buğdayın biyolojik gelişimini yani topraktan çıkan ve gelişen buğdayın daha sonra tekrar toprağa düşmesiyle çoğalmasını doğumla ve ölümle ilişkilendirmişlerdir. Yaşamın bittiği noktada, tekrar dönüşü ve yeni bir başlangıcı ifade etmiştir.⁵⁵ Mezopotamya uygarlıklarında da değerli bir ürün olarak görülen buğday bereketin simgesi ve tanrıların birer sembolü olarak nitelendirilmiştir. Yunan mitolojisinde ise bereket tanrıçası olan Demeter, tahıl ve tarımdan sorumludur; atribülerinden birisi de buğday/başak demetidir.⁵⁶ Buğdayların anası olarak bilinen Demeter'in kızı Persephone de tahıl tanesi olarak kabul edilmiş ve annelik verimliliği, bereketi ve hasadı sembolize etmişlerdir.⁵⁷ Roma'da benzer bir hikâyesi olan tanrıça Ceres'in de tasvir edildiği sahnelerde buğday/başak demeti görülür. Buğdayın yaşamsal bir sembol olduğu, insanla ve daha çok kadınla özdeşleştirildiği hatta anatanrıça kültüyle ilişkili bir kavram olduğu

⁵³ Mehmet Ateş, *Mitoloji ve Semboller* (İstanbul: Aksiseda Matbaası, 2001), 175.

⁵⁴ Colette Estin, Helene Laporte, *Yunan-Roma Mitolojisi*, (Çev. Musa Eran) (Akara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2002), 138; Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, (Çev. Koray Akten, vd.) (İmge Kitabevi, 2003), 51,52.

⁵⁵ Semiha Altier, "Anadolu Türk Kültüründe Buğday/Başak ve Görsel Dile Aktarımı", *Kültür Araştırmaları Dergisi* 12, (2022), 33; Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları* (İstanbul: Dönence Yayınları, 2000), 390.

⁵⁶ Estin, Laporte, *Yunan-Roma Mitolojisi*, 99; Rosenberg, *Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, 51.

⁵⁷ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* 83; Altier, "Anadolu Türk Kültüründe Buğday/Başak ve Görsel Dile Aktarımı", 33.

anlaşılmaktadır. İncelediğimiz kaya mezarı alınlığındaki Erosun elinde tuttuğu buğday/başak demeti ise iki ihtimali düşündürmektedir. Biri yeniden doğuş-yeni yaşam düşüncesi diğeri ise kadın-tanrıça kavramlarıdır.

Şekil 17: İskilip E Kaya Mezarı Genel Görünüşü, Eroslar ve Boğa Formlu Sütun Başlıkları (O. GÜNDOĞDU, 2022)

Mezar ve tasvirleri incelendiğinde figürlerin/erosların formu, üslubu klasik dönemi yansıtmaktadır. Başka bir örneğine rastlanılmamış olması değerlendirme yapmayı zorlaştırırsa da detaylı incelendiğinde ipuçlarına rastlanılmaktadır. Erosların burada kişileştirildiği düşünülebilir. Kozmogoni ve teogonilerde ortaya çıkan ve belli durumları temsil eden bir tanrı olduğu bilinmektedir; gece, kaos, yeryüzü ve gökyüzü gibi kavramlarla kişileştirilen Eros'un her şeyi birleştirerek ölümsüz tanrıların soylarını devam ettiren bir güç olduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Bu şekilde tasvirler içeren mezar yapıları bazen tek kişi için bazen de ailenin birkaç üyesi için tasarlanmış kraliyet mezarları gibi görülmektedir.⁵⁹ E kaya mezarındaki Erosların ellerinde görülen nar ve başak demetinin ortak noktası ana tanrıça kültüyle olan bağlantıya işaret etmeleridir. Bir mezar yapısında Erosların elinde bu öğelerle karşılaşılması, bir karmaşaya sebep olsa da nar sayesinde bu mezarın evli bir çifte veya bir kadına/tanrıçaya adanmış olma ihtimalini akla getirmektedir. İki nesnenin de ortak noktasının bereketi simgeliyor olması; sonraki hayatlarında da bereketli bir yaşama kavuşmaları, birlikteliğin sonsuza dek sürmesi temennilerini içeren bir kompozisyon olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı araştırmacılar mezarın alınlık kısmında bir kuş/grifon kabartmasının olduğunu⁶⁰ belirtmiş olsalar da yapılan incelemelerde böyle bir tasvire rastlanılmamaktadır. Eros kabartmalarıyla bu mezar, Yunan kültürünün etkisinin henüz yarımadanın içlerine girmediği bir çağın damgasını taşımaktadır. Mezarın alınlık kısmındaki bu tasvirin daha sonraki

⁵⁸ Hasan Aydın, *Mitos'tan Logos'a Eski Yunan Felsefesinde Aşk* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2013), 46.

⁵⁹ Marquand, "Reviews And Notices Of Books", 188.

⁶⁰ Halbband, *Sitzungsberichte Der Königlich Preussischen*, 1254; Marquand "Reviews And Notices Of Books", 188.

dönemlerde (2-3. yy.) bir başkası tarafından yaptırıldığı da ihtimaller arasında değerlendirilebilir. Eroslardan hareketle mezar üzerindeki genel analizler bu eserin Helenistik döneme tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir.

1.6. F Mezarı

İskilip Kalesi yerleşim olarak yaklaşık dairesel bir planda anakaya üzerine konumlandırılmıştır. F kaya mezarı ise bu kale yerleşimin güneybatı bölümünde bugünkü adıyla Hamam Sokağı'na kör bir noktadan cephe vermektedir. Mezar alanının kuzey-güney uzunluğu 8 m. iken doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 5 m.'dir. Mekân yüksekliği 4 m. olan F mezarı diğer mezarlarla karşılaştırıldığında en büyüğüdür. Zemini büyük oranda batıya doğru eğimli olan bu alan yerden yaklaşık 10 m yükseklikte yapılmıştır. Ayrıca F mezarının A mezarına olan yaklaşık mesafesi ise 17 m.'dir. Mezar odasının içerisinde duvarların ve örtünün düzgün bir şekilde perdahlanarak yarım daire formlu bir örtüyle çevrelendiği arkosolium mezar tipinde bir düzenleme göstermektedir. Bu alanın içerisinde diğer mezar alanlarında olduğu gibi kline veya portiko bölümü bulunmamaktadır. Bu tür alanlar, mezar yeri olmasının yanı sıra sunak alanları olarak da kullanılmış olabilir. Arkosolium formlu F mezarı, Paphlagonia yerleşimlerinden birisi olan Karabük ili, Hadrianoupolis Antik Kenti'nde Deliklikaya nekropol alanındaki mezar tiplerine benzer mekân düzenlemesine sahiptir.

Şekil 18: İskilip F Kaya Mezarı Genel Görünüş (O. GÜNDOĞDU, 2022)

Sonuç

Anadolu coğrafyasında birçok şehirde farklı kültür ve medeniyetlerin izlerine rastlanmaktadır. Farklı dönemlere işaret eden tarihi eserlerin ortaya çıkarılması, bölgenin geçmişine dair ipuçları sunmaktadır. Yapılan bu çalışmada öncelikle İskilip ilçesinin tarih boyunca hangi isimlerle anıldığı ve burada hangi medeniyetlerin yaşadığı belirtilmiştir. Literatüre yansımış çalışmalar ayrıntılı olarak incelendiğinde ismiyle ilgili yaşanan bilgi

karmaşasının kentin ilk dönemleriyle ilgili yanlışlıklara sebebiyet verdiği anlaşılmıştır. Bu nedenle kent için kullanılan isimlerden Andrapa ve Dadybra dışındaki diğer tüm kent adlarının farklı şehirlere ait olduğu, verilen bilgilerin de İskilip'le ilişkili olmadığı açıkça görülmüştür. Konum itibarıyla İskilip ve Vezirköprü'yü işaret eden Andrapa'nın hangi kent olduğuna dair devam eden tartışma, son bulunan belgeler ışığında Vezirköprü üzerinde yoğunlaşmıştır. Paphlagonia bölgesi içerisinde bulunan kentler mevcut haritalar üzerinden incelendiğinde altı önemli kent karşımıza çıkmaktadır. Bu kentlerin büyük bir kısmının bugün hangi şehirlerin sınırlarında olduğu yaklaşık olarak belirlenmiştir. "Dadybra" kentinin sınırlarının nerelere kadar uzandığı veya tam olarak neresi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu kentin İskilip veya Safranbolu olduğu üzerine iddialar öne sürülmüştür. Her ne kadar kaynaklar Dadybra olarak zikredilen kentin Safranbolu olabileceğini belirtmiş olsalar da bu tezi destekleyen veriler oldukça sınırlıdır. Dadybra kenti ile ilgili bilgi eksikliği ve karmaşası İskilip tarihçesinde karşılaştığımız boşluğu doldurmamıza imkân tanımamıştır.

Bu çalışmada vurgulanmak istenen ikinci husus ise kent merkezinde bulunan kaya mezarlarıdır. Bu kültür varlıkları ilçenin tarihi kimliğinin ortaya çıkarılmasında faydalı olacağını düşündüğümüz erken dönemlere işaret eden izler barındırmaktadır. Paphlagonia bölgesindeki kaya mezarlarının güneydeki sınırını İskilip yerleşimi belirlemektedir. İskilip Kalesi'nin güney yamacında yer alan kaya mezarlarında dönemin mimari detaylarını bulmak mümkündür. Kaya kütesinin üstünde yer alan kale ve aşağı nehre açılan kaya tünelinin varlığı, kentin bu kale etrafında dağılım göstermiş olması, mezarların yerleşim alanlarına doğru yapılması gibi etkenler Frigya bölgesinde karşılaştığımız bir yerleşim planına işaret etmektedir. Frigya'nın hâkim olduğu bu bölgede İskilip kaya mezarlarının detaylı incelemeleri ve ikonografik çözümlenmeleri üzerine yoğunlaşmıştır. Paphlagonia kaya mezarlarının genel özelliklerini yansıtan beş mezarla birlikte yakın zamanda açılan tek odalı bir kaya mezarı ayrıntılı olarak incelenmiştir. A, B, C, D, E ve F harf kodlamasıyla belirlediğimiz altı kaya mezarı plan, kesit, görünüş ve üstünde karşılaştığımız ikonografik çözümlenmeleriyle ele alınmıştır.

A kaya mezarı, İskilip Kalesi'nin eteğinde anakayanın en batısında cephe tasarımıyla dikkat çeken ilk mezardır. Geniş bir ön mekâna sahip olan çok odalı plan tipindeki bu mezar; alınlık, sütun ve plasterlerle Paphlagonia mezar geleneğini yansıtmaktadır. Dökü'nün de belirttiği üzere sütunların yanlarındaki plasterler, portikonun geniş ölçülü ve sekili düzenlemesi, mezar odasında klinenin özellikle yastıklı yapılması bu kaya mezarının Helenistik dönemine işaret eden en özgün yapısal özellikleridir. Arazi çalışmaları sonucunda fotoğraflar üzerinde yapılan incelemede üçgen alınlık

içerisinde E kaya mezarının alınlığındaki kabartmalara benzer özelliklerde Eros figürü tespit edilmiştir. Bu detaylar özellikle baş ve ayak kısımlarının fark edilmesiyle ortaya çıkmıştır. A ve E mezarlarındaki figürlerin ölçüleri, görünüşleri, fiziksel yapıları benzerlik oluşturmaktadır. Bu üslup bütünlüğü her iki kaya mezarının alınlıklarındaki bezemelerin aynı tarihlerde yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Eroslar nedeniyle geç tarihlerde yapıldığı değerlendirilen E mezarı referans alındığında, A mezarında fark edilen Eros figürünün daha sonradan yapıldığı yorumlanabilmektedir. İskilip kaya mezarlarını fotoğraflayan gezginlerin 1885 yılına tarihlenen bir fotoğrafı ve 1892 yılına ait gravürü üzerinden hareket ederek hem bu dönemde mezarların hangi işlevlerde kullanıldığı ortaya çıkartılmış hem de hasar kayıtları verilmiştir. Kaya mezarları üzerindeki hasarların tespit edilmesi onlara ilişkin restorasyon tekniklerinin sunulması açısından ayrıca önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Nitekim bugün ilk bakışta fark edilmeyen bezemelerin yanlış onarımlar sonucunda yok olması ihtimali bulunmaktadır.

B kaya mezarı, A mezarının hemen altında yer almaktadır. Bu kaya mezarı cephe tasarımı açısından oldukça önemlidir. İç mekânda duvarlardaki kabartmalar, güney duvardaki klinenin üstünü çevreleyen ve ayrı bir mekân izlenimi veren tavan ve yan kanatlar ünik bir form sunmaktadır. Çankırı bölgesinde benzerlerini gördüğümüz bu mezar, Paphlagonia geleneklerinin yanı sıra Frigya mimarisinin üslup özelliklerinin ve etkilerinin görülmesi bakımından önemlidir. Bu mezar sütunları yönüyle C mezarıyla; mezar odası ve portiko bölümüyle A ve E mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde ve mezarların aynı dönemde inşa edilmesi referans alındığında Helenistik karakterli bir oluşum karşımıza çıkmaktadır.

C kaya mezarının mevcut durumuna bakıldığında tamamlanamamış olduğu anlaşılmaktadır. Tek sütunlu bir ön mekâna sahip mezarın oda kısmı yarım bırakılmıştır. Ancak dönem üslubunu yansıtan merkezdeki sütun diğer mezarlarla aynı dönemi işaret etmektedir. Hirschfeld (1885) ve G. Perrot & C. Chipiez'in (1892) yapmış olduğu saha çalışmalarına ait fotoğraf ve gravürler C mezarına ait sütunun kırılmadan önceki durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim bu detaylar İskilip kaya mezarlarında gerçekleşmiş hasarlarının analiz edilmesi için veri sağlamıştır. Yapılan bu analizlerden ele edilen bilgilerle yerbilimcilerin bölgede yaşanan depremlere ilişkin kayıtlarının birbirleriyle tutarlı olması hasarların nasıl oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca mezarın mevcut görünümünden farklı olduğu bu fotoğraflarla yapılan karşılaştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Cephe köşelerinin daha keskin dönüşlere sahip yaklaşık kare formulu olduğu anlaşılmaktadır.

D kaya mezarı ise diğer beş mezardan hem cephe hem de plan açısından farklılıklar göstermektedir. Bu, yol kotundan aşağı seviyede basit khamosorion olarak adlandırılan beşik tonozlu dikdörtgen planlı, kuzey güney doğrultusunda uzanan iki kline/ölü sedirinin olduğu tek odalı plan tipine sahip bir mezardır. Paphlagonia bölgesi kaya mezarları içerisinde tek odalı mezar tipine çok rastlanılmamakla birlikte cephenin sadeliği ve farklı tasarımı bu mezarın diğerlerinden daha geç dönemde inşa edildiğini düşündürmektedir. Basit khamosorion tipindeki mezarlar, uzun bir dönem aralığına (Helenistik-Bizans Dönemi) tarihlendirilebilir ancak bu mezarı yanındaki kaya mezarlarıyla birlikte değerlendirdiğimizde Roma Dönemi içerisinde bir zaman aralığı verilebilir.

Tasvirlerle ünik bir örnek olan E kaya mezarı ise cephesi, planı, sütun başlıkları ve formunun yanı sıra ikonografisiyle de dikkat çekmektedir. Mezar boğa başlıklı iki sütunla oluşturulmuş bir ön mekâna sahip, çok odalı plan tipinde bir kaya mezarıdır. Mezarı bölgedeki diğer mezarlardan ayıran fark; alınlığındaki Erosların oluşturduğu kompozisyonudur. Erosların ellerinde tuttukları nesnelere nitelikleri, formları, üslup ve ikonografileri mitolojik veriler ışığında değerlendirilmiştir. Bu nesnelere mevcut hâlleriyle tam olarak çözümlenememiş olması farklı görüşleri beraberinde getirmiştir. Bunun sebebi bir mezar yapısında bereketi sembolize eden nar ve başak demetinin görülmesi, benzer bir örneğiyle karşılaşılmadığı için ölü kültürüyle bağdaştırılamamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ölümle bereketi ilişkilendirmek ancak sonraki hayata dair bir dilek bir temenni olarak yorumlanabilir. Burada Erosların tanrıların/tanrıçaların soylarını devam ettiren bir güç olarak kişileştirildiği düşünülmektedir. Bu mezarın evli bir çifte veya bir kadına/tanrıçaya adanmış olma ihtimali yüksektir. Erosların bebek olarak değil de on iki-on üç yaşlarında birer çocuk olarak tasvir edilmiş olması Roma Dönemi'nde yapılmadığını gösteren ilk ipucudur. Bu mezarın tüm elemanları değerlendirildiğinde Helenistik dönem içerisinde yapıldığı anlaşılmaktadır. F kaya mezarı ise Hamam Sokağı'na bakan anakayanın güneybatı ucunda yer almaktadır. Bu kaya mezarının düzenlemesi diğer mezarlardan farklılık göstermektedir. Anakaya yüzeyine açılan bir odadan oluşan bu mezarın örneği yine İskilip Asarcık köyü içerisinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Karabük Hadrianopolis Antik Kenti'nde Deliklikaya nekropol alanındaki bu tür örneklerle karşılaşılmaktadır. Sade cephe ve düzensiz mekân kurgusuna sahip bu örneğin daha erken tarihlerde yapılmış olduğunu değerlendiriyoruz.

İskilip tarihçesi ve ismiyle ilgili bilgi karmaşası güncel veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra kent merkezinde yer alan erken tarihli altı kaya mezarı, Helenistik ve Roma Dönemi içerisine

tarihlendirilmiştir. İskilip kent parkı içerisindeki buluntular da (mil taşı, sütun, yazıt) bu dönemin izlerini taşımaktadır. Bu veriler ışığında İskilip ilçesinin antik bir yerleşime ev sahipliği yaptığı ve Roma'nın ticari yol güzergâhında önemli bir kent olduğu değerlendirilmektedir. Zamana karşı direncini yitiren ve tahrip olan kaya mezarları için koruma önlemlerinin ivedilikle artırılması ve mezarların gelecek nesillere ulaştırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Altier, Semiha. "Anadolu Türk Kültüründe Buğday/Başak ve Görsel Dile Aktarımı", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.12, (2022), 30-62.
- Altunan Özkurt, Emel. "İskilip'in Tarihi Evleri", *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2014)*, Çorum, 2016, 434-446.
- Anonim. "İskilip Turizme Açılıyor". İskilip Belediyesi Haber Bülteni, (Mayıs 1995), 1. Yıl, Sayı 8.
- Anonim. "Lokum: İskilip Turizm'e Açılabilir". İskilip Belediyesi Haber Bülteni, (Ocak 1995), 1. Yıl, Sayı 5.
- Ateş, Mehmet. *Mitoloji ve Semboller*, İstanbul: Aksiseda Matbaası, 2001.
- Aydın, Hasan. *Mitos'tan Logos'a Eski Yunan Felsefesinde Aşk*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2013.
- Bakan, Mustafa, Sir Gavaz, Özlem. "İlkçağdan Cumhuriyete Bir Cazibe Merkezi: İskilip", *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2014)*, Çorum, 2016, 420-433.
- Baran, A. Kadir. "Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti", *Bellekten*, S. 66, 2002, 819-838.
- Bekker-Nielsen, Tonnes. "350 Years Of Research On Neoklaudiopolis (Vezirköprü)", *Orbis Terrarum, Syddansk Universitet*, Vol.11, Denmark, (2013), 3-31.
- Bruzen de La Martinière, Augustin, Antoine. *Le grand dictionnaire géographique et critique*. Rotterdam: Par M. Bruzen La Martinière géographe de sa Majesté Catholique Philippe V. Roi des Espagnes et des Indes, 1768.
- Canbulat, İbrahim. "Seyahatname ve Yazılı Kaynaklarda Safranbolu". *Safranbolu Çarşısı*, 2020, 98-121.
- Clark Anderson, John George. *Studia Pontica, C.I, A Journey Of Exploration İn Pontus*, Bruxelles, 1903.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie*, Paris, 1894.
- Çelebi, Ercan. "Büyük Hareket: 26 Kasım 1943 Tarihli Tosya-Lâdik Depremi'nin Kastamonu Merkez ve Tosya İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *KAREFAD, ÇKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Journal of the Faculty of Letters* Cilt: 9, Sayı: 1, (Nisan-2021), 47.
- Demirci, Kürşat. "İslam Öncesi Din ve Toplumlarda Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 1998, 81-85.
- Dirik, Kadir. "Kastamonu İli ve Civarı'nın Depremselliği" *KASYÖDER Kültür Dergisi*, 2, 17, (2005), 19-21.
- Dökü, Eray. *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Eraslan, Şehnaz. "Roma Dönemi Efes ve Pompeii Duvar Resimlerinin İkonografik Açısından Değerlendirilmesi", *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, S.12, (2014), 1-10.

- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Ersoy, Necmettin. *Semboller ve Yorumları*. İstanbul: Dönence Yayınları, 2000.
- Estin, Colette, Laporte, Helene. *Yunan-Roma Mitolojisi*, (Çev. Musa Eran). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2002.
- Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Çiğdem Menzilioğlu). İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2007.
- Francis Ainsworth, William. "The Kusti Or Fillet, Of The Fire-Worshippers", *The Antiquary*, March (1889), 89-136.
- Gökoğlu, Ahmet. *Paphlagonia: Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1952.
- Halbband, Zweiter. *Sitzungsberichte Der Königlich Preussischen*, Berlin, 1883.
- Hirschfeld, Gustav. *Paphlagonische Felsengraber*, Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1885.
- Işık, Fahri. "Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.28, Ankara, 1989, 1-39.
- Johnson, Peri A. *Landscapes of Achaemenid Paphlagonia*, (Art and Archaeology of the Mediterranean World Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania, Degree of Doctor of Philosophy) Pensilvanya: 2010.
- Kan Şahin, Gülseren. "Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.27, (2019), 11-42.
- Karasalioğlu, Murat. "Paphlagonia Kaya Mezarları", *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, (Haz. Lütfü Seymen), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, 55-71.
- Kollm, Georg. *Zeitschrift Der Gesellschaft Für Erdkunde Zu Berlin*. Berlin: 1899.
- Lempriere, John. *Bibliotheca Classica: Or A Dictionary Of All The Principal Name And Terms*, Philadelphia, 1856.
- March, Jenny. *Klasik Mitler* (Çev. Semih Lim). İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Marquand, Allan. "Reviews And Notices Of Books", *The American Journal of Archeology*, vol.4, Iss.2 (1888), 187-189.
- Murat, Mustafa. *Tarihte Etimesgut*, C.I, Ankara: Etimesgut Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2018.
- Mutlu, Gülseren. "Antik çağ Kolkhis'te Boğa Figürü", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S.41, (2019), 62-79.
- Naval, Intelligence Division, B.R. 507 A Geographical Handbook Series Turkey, Vol. II, Oxford, 1943.
- Özkan, Kuş, Nurhan, Duran, Remzi. "Türk Kültüründe Nar Motifi ve Tekstil Uygulamalarından Örnekler", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, (2022), 21-33.
- Özmen, Bülent. "Kastamonu ve Yakın Çevresi İçin Deprem Olasılığı Tahminleri", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Cilt 54, Sayı 3, (Aralık 2011), 115.

- Perrot, Georges, Chipiez, Charles. *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*. London: Chapman and Hall Limited, 1892.
- Robertson, Martin. *The Art of Vase-Painting in Classical Athen*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Rosenberg, Donna. *Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, (Çev. Koray Akten, vd.). İmge Kitabevi, 2003.
- Ruge, William, Bittel, Kurt. "Paphlagonie", *R.E, Band XVIII*, Stuttgart,(1949), 2517-2518.
- Sargın, Haluk. *Antik Ankara*, Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2012.
- Schultze, Viktor. *Altchristliche Stadte und Landschaften*, Druck und Verlag von C. Bertelsmann in Gutersloh, 1922.
- Sert, Serap. "Bir Anadolu Kenti İskilip'in Tarih ve Coğrafyasına Bakış", *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2014)*, Çorum, 2016, 325-336.
- Texier, Charles. *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique Des Provinces Et Des Villes De La Chersonnèse d'Asie*, Paris, Firmin Didot Frères, 1862.
- Von Gall, Hubertus. *Die Paphlagonischen Felsgräber*, Eine Studie zur kleinasiatischen Kunstgeschichte Istanbul Mitteilungen, Beiheft 1, Tübingen, Wasmuth, 1966.
- Weimert, Helmut. *Wirtschaft Als Landschaftsgebundenes Phänomen: Die Antike Landschaft Pontos-Eine Fallstudie*, New York, 1984.
- Yazıcıoğlu, Hulusi. *Küçük Osmanlı'nın Öyküsü-Safranbolu Tarihi*, İstanbul, 2001.
- Yiğitoğlu, Mustafa. "Safranbolu ve Çevresinde Tarihsel Süreç İçerisinde Dinler", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu 11-12 Ekim 2019*, 550-555.
- Kaynak Kişiler
- K1: Nevzat Bey (d.1964), 10 Ocak 2023, Çorum, İskilip
- K2: Tomar, Cengiz (d.1992), 25 Ocak 2023, Çorum İskilip

